

1923 Yunanistan - Türkiye Nüfus Mübadelesi, Millileştirme Politikaları ve Güncellenen Türk Resim Sanatı¹

Burak BOYRAZ
Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Bölümü
bboyraz@yildiz.edu.tr

Öz

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol", hem Türkiye hem de Yunanistan için azınlıklar adına yeni bir dönem başlatmıştır. Metin dâhilinde de ilgili dönemde Müslüman Türk ve Rum Ortodoks halklarını yeni bir sayfa açmaya iten gelişmelerin ve millileştirme politikalarının Türk resim sanatı üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çerçevede çalışmanın ilk bölümünde; iki ülkeyi nüfus mübadelesine mecbur bırakan siyasi sebeplere değinilmiştir. Sonraki bölümde ise protokol eşliğinde gerçekleşen mübadeleye yer verilmiş ve mübadeleyle ilgili sayısal veriler sunulmuştur. Üçüncü bölümde de Türkiye'deki millileştirme politikaları ve Türk Resim Sanatının "dönüşümü" tartışılmış, sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat, Plastik Sanatlar, Resim, Siyasi Tarih, Türk – Yunan İlişkileri, Türk – Yunan Nüfus Mübadelesi.

1923 Greece – Turkey Population Exchange, Nationalization Policies & Renewed Turkish Painting

Abstract

"Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations", signed at Lausanne, 30 Jan.1923, has started a new period (behalf of minorities) for both of Turkey and Greece. In the text, influence of developments - in the period which forced Muslim Turkish and Greek Orthodox communities turn over a new leaf – and nationalization policies on Turkish painting art has been examined. In this context, in the first section of the study political reasons which obliged the two country to do population exchange have been mentioned. And in the next section population exchange which was realized under protocol was involved and numeric data regarding exchange was presented. In the third section nationalization policies in Turkey and "transition" of Turkish Painting Art were being discussed and finally in the conclusion a general assessment is carried out.

Key Words: Art, Plastic Arts, Painting, Political History, Turkish – Greek Relations, Turkey – Greece Population Exchange.

---

¹Yazarın *Yükseköğretim Kanunu*'nun 39. maddesi kapsamındaki Yunanistan görevlendirmeleri çerçevesinde hazırlanmıştır.

Giriş

Azınlık olgusunu hedef alan temel yaklaşımlar 19. ve 20. yy'lar içinde revize edilmeye başlamıştır. Bu yüzyıllarda 1815 *Viyana Kongresi*² ve 1914 *Büyük Britanya Notası*³ gibi olaylar, azınlıklar tarihinde yeni sayfalar açmıştır (Akgönül, 2007, s.31). Ancak 1923 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan'da yaşanan "azınlık müzakereleri", *Milletler Cemiyeti*'nin konuya dâhil olmasıyla küresel kamuoyunda bu iki olaydan daha fazla ses getirmiştir. Avrupa ve Asya kıtalarına yayılan köklü uygarlıkların mirasçıları olan ülkelerin "karar" maiyetindeki mübadele uygulamasıysa sadece siyasal ya da sosyo-ekonomik ölçekte değil, kültürel ve sanatsal düzeyde de çarpıcı sonuçlar doğurmuştur.⁴

Bu çalışmada da Türkiye'nin mübadeleden aldığı pay, ardından gerçekleştirilen millileştirme politikaları ve süreç dâhilinde güncellenen Türk resim sanatını incelemek amaçlanmıştır.

İlgili amaçla; ilk olarak araştırmanın zaman dilimi daraltılmış, Türk-Yunan tarihi; mübadele öncesi ve sonrasındaki girişimlerin netlik kazandığı iki önemli olay arasına indirgenmiştir. Bunlardan ilki *İkinci Meşrutiyet*'in ilanı iken (1908), diğeri *İkinci Dünya Savaşı* (1939-1945) olmuştur.

İkinci adımda ise araştırma için literatür taraması eşliğinde bir mini veritabanı oluşturulmuş; *Samim Akgönül*, *Sina Akşin*, *Kemal Arı*, *Evangelia Balta*, *Bülent Özdemir* ve *Halil Şimşek* gibi akademisyen/yazarların notları ve yorumları incelenmiştir.⁵ İncelemeyle eş zamanlı olarak Türkiye ve Yunanistan'da⁶ saha araştırmaları yapılmış, ortak bağlara dair miraslar yerinde tektik edilmiştir.

Kapsam ve yöntemi ifade eden üstteki silsile ışığında totalde metin üç ana başlık altında etüt edilmiştir. *İkinci Meşrutiyet*in ilanından sonraki süreci anlatan ilk kısımda; o yıllardaki siyasi düzene ve azınlıkların bu düzendeki konumuna değinilmiştir. Hemen ardından Lozan görüşmelerinden başlamak üzere mübadele yıllarından bahsedilirken, üçüncü bölümde 1923

²Polonyalılara ulusal temsil hakkı ve ulusal kurumlar kurma hakkı verilmesi (Akgönül, 2007, s.21).

³Büyük Britanya'nın Yunanistan'a ülke topraklarındaki Müslüman azınlığın korunmasıyla ilgili verdiği nota (Akgönül, 2007, s.31).

⁴Anlaşmayla ilgili detaylı metne *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı* web sayfasından ulaşılabilir. Bkz. www.mfa.gov.tr [11.06.2016].

⁵Konunun *Milletler Cemiyeti* boyutunun da bulunması nedeniyle verileri rafine etme gerekliliği hissedilmiş, sadece Türkiye ve Yunanistan'a odaklanan bilgi ve görseller tetkik edilmiştir. Ayrıca azınlıklardan bahsederken "Müslüman Türk" ve "Rum Ortodoks" gruplar üzerinde durulmuş, aynı döneme dair ortak tarihsel paydaları bulunan Ermeni, Musevi vb. gruplar araştırma çerçevesi dışında bırakılmıştır.

⁶Türkiye: İstanbul, Adalar ve Tekirdağ. Yunanistan: Aleksandropolis, Kavala, Selanik, Girit.

sonrasındaki milli politikalar ve sanatsal konular ele alınmış, *Sonuç* altında da araştırma doğrultusunda edinilen fikir ve gözlemlere yer verilmiştir.

1.Osmanlı'da İkinci Meşrutiyetin İlanı Sonrasında Yeni Siyasi Düzen ve Azınlıkların Durumu

Türkler ve Yunanlıların siyasi kaderi tarihte sıklıkla birbiriyle kesişmiştir. Her iki ulusun köklü arşivi üzerinden rahatlıkla gözlemlenebilecek bu durum, bazen iki ülkenin ortak kararı, bazen de diğer ülkelerin müdahaleleriyle bir sonuca varmıştır.⁷ Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun parlamenter demokrasiye geçişi yeniden denemesi olarak ifade edilebilecek *İkinci Meşrutiyet* dönemi⁸ bu tarihte hiç şüphesiz ayrı bir yere sahiptir.

Yalınlaştırılmış bir özetle; İmparatorluk 19. yy içinde bir dizi siyasi sıkıntıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Batı'daki gelişmelerin geriden takip edilmesi, Avrupa coğrafyasının Osmanlı aleyhtarı tutumu, Ruslarla muharebeler, toprak kayıpları ve bozulan ekonomi bu yüzyıla dair akla gelen ilk olumsuzluklardır. 19.yy'ın son çeyreğinden 20. yy başlarına kadar iktidarda bulunan 34. padişah *II. Abdülhamid* de (1842-1918) yine bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu adına öne çıkan en önemli siyasi kişiliktir. Zira kendinden önce bozulan milli ekonomiyi, imparatorluğun şaşalı günlerindeki haline getirme çabasıyla restore eden *II. Abdülhamid*, eğitim alanında girişimlerde bulunmaktan geri kalmamış, 1895'e kadar rüştiye ve buralarda okuyan öğrenci sayısını 4 kat arttırmıştır (Akşin, 2016, s.46). Lâkin o yıllarda merkezi otoritenin zayıflaması, uyguladığı baskıcı tutum ve sansür gibi konular muhalefetin tepkisini çekmiş, aleyhtarlarını birleşmeye teşvik etmiştir. Böylece 1889 yılında kurulan ve mevcut devletin anayasal düzene oturtulması gerekliliğini savunan *İttihat ve Terakki Partisi*, Makedonya ihtilalını da fırsat bilerek 24 Temmuz 1908'de *II. Abdülhamid*'i *İkinci Meşrutiyet*'i ilan etmeye mecbur bırakmıştır (Akşin, 2016, s.53).⁹

Gelişmeler başlarda ülke içinde sevinçle karşılanmıştır. Gelgelelim yüzyıllardır padişahlık sistemiyle yönetilmeye alışık olan Osmanlılar, öncekinden kapsamlı olan bu güncel yapılanmaya hemen uyum sağlayamamıştır. Dolayısıyla *İttihat ve Terakki Partisi* Jön Türkler için ilk yıllar "kabul edilme" ve "kamusal tedirginlikleri giderme" sorunsallarıyla geçmiştir.

⁷Bkz. 1897 *İstanbul Antlaşması* ve 1913 *Atina Antlaşması*.

⁸*Birinci Meşrutiyet* için Bkz.; 1876 yılında ilan edilen öncü anayasal düzen, *Kanun-i Esasi* ve *II. Abdülhamid*'in ilk iktidarlık yılları.

⁹Konumuzla yakından ilgili olduğu için bu nokta biraz genişletilebilir. *İkinci Meşrutiyet*'in ilanı ilk bakışta imparatorluğun zayıflamasının sonucu ve padişah muhaliflerinin karşı propaganda niteliğindeki siyasi hareketlerinin başarısı gibi gözükmektedir. Ancak üyeleri arasında birçok subay olan *İttihat ve Terakki Partisi*'nin (Akşin, 2016, s.65) Türk ulusçuluğuna yakın duruşuna rağmen ülke içinde azınlıklar, ülke dışında da diğer Batılı ülkelerle yaptığı iş birliği/dayanışma da *II. Abdülhamid*'i bu karara iten sebepler arasındadır (Şimşek, 2016, s.17).

Aslında Jön Türkler meclisin kurulmasından evvel muhalefetle yüzleşmiştir.¹⁰ Ancak “kabul edilme” konusu adına iktidarlık dönemini gölgeleyen asıl olay, hükümeti hedef alan ve tarihe *31 Mart Vakası* (1909) olarak geçen iç ayaklanma olmuştur.¹¹ Partiyi iç ve dış politikalarda bazen “uzlaşmacı”, bazen de “deneysel” yaklaşımlar izlemeye iten bu hareket sonrasında mebuslar radikal kararların gerekliliğine inanmıştır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini de kapsayan kararlar zinciri, anayasa değişikliği¹² ile devam etmiş, gelinen noktada; özelde padişahlık makamının yetkileri sınırlandırılmış, genelde ise kişi hak ve özgürlüklerinin çerçevesi genişletilmiştir (Yılmaz, 2011, s.54). Dahası (*II. Abdülhamid*'in girişimlerine benzer özellikte) kültürel ilerleme sağlayacak kurumlar inşa edilmiş¹³, üniversiteler özerk hale getirilmiştir (Yılmaz, 2011, s.54). Aynı zamanda azınlıklarla pozitif ilişkiler kurulmuş, kökeni bu gruplara dayanan mebuslar aracılığıyla “tedirginlikler” asgari düzeye indirilmiştir.

1.1. Dış Politika

Tüm reformlara rağmen içerideki yenilikçi hava ülkenin dış politikasına yansımamıştır.

İşin özü Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Yunanistan'ın Girit adasını ilhakı, Jön Türkler için rüzgârın bir anda terse dönmesine yol açmıştır. Velhasıl İtalyanlarla yapılan 1911 tarihli *Trablusgarp Savaşı* da toprak kaybıyla sonuçlanınca gözler iyiden iyiye *İttihat ve Terakki Partisi*'ne çevrilmiştir.

Aynı şekilde balkanlardaki minimal isyanlar da yavaş yavaş endişe verici boyutlara ulaşmıştır. Nitekim 1912'de Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan ittifak kurarak¹⁴ Osmanlılara karşı *Balkan Savaşları*'nı (1912-1913) başlatmıştır. Savaş, Osmanlı yenilgisi ile sonuçlanırken; toprak kaybı, Balkan coğrafyasının “karışması” ve göç dalgası ülke içindeki pozitif algıya darbe vurmuştur (Bkz. Şekil 1).

¹⁰ Bkz. *Osmanlı Ahrar Fırkası*.

¹¹ *31 Mart Vakası* temelde hala sırlarla dolu bir olaydır (Özdemir, 2015, s.223). Zira günümüzde bile bu başkaldırıya yönelik tezler ileri sürülmektedir. B. Özdemir'in vurguladığı üzere; meşrutiyetin ardından gelen kutuplaşma, dış güçlerin etkisi, şeriat isteyen gruplar ve *II. Abdülhamid*'in karşı darbe planı gibi önermeler bunlar arasında öne çıkanlardır (Özdemir, 2015, s.223).

¹² Bkz. *Kanun-i Esasi*.

¹³ Bkz. *Milli Kütüphane, Milli Müsiki, Milli Filmcilik* vd.

¹⁴ Sonrasında Karadağ da bu ittifaka katılmıştır.

Şekil 1. Rumlar *Balkan Savaşları* sonrasında Anadolu'dan göç etmeye başlarken, Yunan toprakları üzerinden gelen göç dalgası da Anadolu'ya yönelmiştir. Bu minvalde 1912-1915 yılları arasında Osmanlı coğrafyasına gelen 240.000 muhacir Anadolu'ya yerleştirilmiştir (Tekeli & Erder, 1978, s.48). Yunanistan ise savaş sonrasında bir tür *Helenleştirme* politikası (zorunlu göç ettirme) uygulamıştır. Örnekle Selanik'te 1913 yılında % 25 olan Yunan nüfusu, 1916'da % 40'ı aşacak orana gelmiştir (Şimşek, 2016, s.131). **Kaynak:** Burak BOYRAZ Arşivi / Selanik, 2016.

Totalde yaşananlar *İttihat ve Terakki Partisi*'nin azınlık politikalarına da tesir etmiş, hükümet "güncelleme" mayetli adımlar atmaya başlamıştır.¹⁵ Ancak birbiri ardına gelen yönetmelikler Rum basınında "Türkleştirme" sıfatıyla anılırken, mevcut görünüm Rumlarda geleneksel imtiyazların kaybolacağı düşüncesini doğurmuştur (Şimşek, 2016, s.53). Dolayısıyla azınlıklar hükümetten hâlihazırdaki konumlarının sürdürüleceğine dair güvenceler isterken, Jön Türkler başkalaşan siyasi koşullar nedeniyle bu isteği teyit edememiştir.

1.2. İkinci Meşrutiyetin İlanı Sonrasında Azınlıklar

Jön Türklerin meşrutiyet öncesindeki "birleştirici" ve "yenilikçi" iktidar vaadi, içeride ve dışarıda alınan destek eşliğinde seçim zaferini getirmiştir. Amma velâkin iktidarlık döneminde kaybedilen topraklar, Batıda Yunanlıların hızla büyümesi¹⁶ ve azınlıklara yönelik iç / dış merkezli tahrik girişimleri bir takım yasal düzenlemeleri zorunlu kılmıştır.

Konuya dair akademik araştırmalarda bulunan yazar *Halil Şimşek, Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler 1908-1922* adlı eserinde bahsi geçen düzenlemeleri; *Değişen şartlar altında ittihatçıların geliştirdikleri politikalar* başlığında ele almış ve üçe ayırmıştır (Şimşek, 2016, s.5). *Gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmaları, milli iktisat politikası ve eğitim*

¹⁵ Bazı tarihçilere göre *İttihat ve Terakki Partisi*'nin politikaları *Bab-ı Âli* (1913) baskınından sonra genel anlamıyla sertleşmeye başlamıştır.

¹⁶ Bu noktada Rum azınlık için biraz bilgi vermek gerekebilir. Henüz 19.yy'ın ilk çeyreğinde başlayan *Yunan isyanı* sonuçlanana kadar Rumların Osmanlı içinde son derece saygın bir konumda oldukları bilinmektedir (Aksin, 2016, s.42). Ancak isyanın Osmanlı aleyhine sonuçlanmasıyla 1829-1830'lu yıllar itibarıyla kurulan bağımsız Yunan Devleti, Rum azınlıklar için bir tür ikileme yol açmıştır. Bu ikileme çerçevesinde imparatorlukta nüfusları fazla olan Rum nüfus süregelen iktidarlar odağında ayaklanmalar konusunda bir risk olarak görülmüş, güvensizlikle karşılanmıştır. Bahsi geçen durum 1897 *Osmanlı - Yunan Savaşı*'nda Girit adası üzerinde de baş gösterirken, adanın önce özerk olması sonrasında da Yunanistan'a katılması (1913) gibi konular, yine imparatorluk nezdindeki Rumlarda psikolojik baskıya, hükümette ise endişeye yol açmıştır.

politikaları olarak sıralanan bu girişimler daha tartışma konusuyken bile azınlıklar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır.¹⁷

Üstteki mevzulardan askerlik uygulamasının alınan tepkiler ölçeğinde uzunca bir süre hükümetin başını ağrıttığı söylenebilir. İlgili kanunla daha önceki uygulamaların aksine, 20.yy'ın başlarında artık azınlıklar da Osmanlı ordusuna alınırken, önemli azınlık temsilcileri sorunu gidermek için çözüm üretmeye başlamıştır.¹⁸ Ama bütün muhalif baskıya karşın 1914 ve sonrasındaki genel seferberlikler kapsamında; 14-20 yaş aralığındaki "tüm" Osmanlı vatandaşları orduya dâhil edilmiştir (Beyoğlu, 2014, s.3).¹⁹

Milli İktisat Politikası ise bir başka akademisyen/yazar *Bülent Özdemir*'in notlarıyla incelenebilir. Yazara göre *İttihat ve Terakki Partisi*, 1914-1918 yıllarında "milli burjuva", "milli tüccar" ve "milli sanayici" yetiştirmek için kamuya devlet desteği sağlamıştır (Özdemir, 2015, s.31). Böylelikle savaş arifesinde Osmanlı topraklarında ticarete baskın konumda olan, (ithalat ve ihracat konusunda liyakate sahip olan) azınlıkların hegemonyasını kırmak amaçlanmıştır.²⁰

Son olarak *Eğitim Politikaları*'ndan bahsetmek gerekirse, bu politikanın daha çok müfredatlar ve öğretmenlerle ilgilenen bir ana hat planı olduğu ifade edilebilir. Açıklarsak *İttihat ve Terakki Partisi* millileştirme gayesini eğitim üzerinde de hissettirmek istemiştir. Bu istek doğrultusunda *Maarif Nezareti* denetimiyle azınlık okullarının müfredatlarında bulunan Osmanlılığa aykırı kısımların çıkarılması, Türkçenin ders dili olması ya da en azından Türkçe derslerinin olması gibi konular müzakerelerde sıklıkla gündeme getirilmiştir (Kerimoğlu, 2007, s.134). Fakat bu politika da tıpkı askerlik mevzusu gibi geniş yankı bulmuş, başta Yunan uyruklu öğretmenlerin durumu hemen

¹⁷ Aslında 1913 yılında netleşmeye başlayan milliyetçilik politikaları, başlarda azınlıkların etnik ve dini kimliklerini seyriltecek bir "Türkleştirme" politikası gütmemiştir (Şimşek, 2016, s. 65-66). Lâkin temelinde imparatorluğun sürdürülebilir kılınması amacı olan kalkınma politikaları, kamusal alanda en başta Türk vatandaşlarının önünü açmıştır. Böylece ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık ile uğraşan Anadolu Türkleri yavaş yavaş ticarete girmeye başlamıştır.

¹⁸Hatta Rum patriği orduya alınan Hıristiyan gençlerin Müslümanlığa geçmeye teşvik edilmemesi, ayrı birliklerde ve barakalarda bulunmasını önermiştir (Beyoğlu, 2014, s.3).

¹⁹ *Balkan Savaşları*'ndaki olumsuzluklar sebebiyle azınlık askerler çoğunlukla cephe gerilerinde, silahsız hizmetlerle görevlendirilmiş, hatta pek çoğu akademisyen *Süleyman Beyoğlu*'nun altını çizdiği "amele taburlarına" kaydırılmıştır (Beyoğlu, 2014, s.4).

²⁰(Özdemir, 2015); "İstanbul halkının beslenme ve diğer tüketim mallarının sağlanmasıyla görevlendirilen *Kara Kemal*'in Rum ve Ermeni tüccarlara karşı Türk tüccar olarak yetiştirilmesi" bu konuyu örneklemede kullanılabilir (s.31). Mikro ve makro düzeyde başka örneklerle de desteklenebilecek bu yaklaşım, yani Müslüman Türklere tanınan ayrıcalıklar, yeni tüccarların bölgesel ticari faaliyetlere hızla entegre olmasını sağlamıştır.

tartışmaya dönüşmüş, *Fener Rum Patrikhanesi* ve Rum Mebuslar da tartışmaya dâhil olmuştur (Kerimoğlu, 2007, s.137-138).²¹

1.3. Osmanlı'da Savaş Öncesindeki Durum

Yukarıda özetlenen üç düzenleme ve *Balkan Savaşları* gibi sebeplerle *Birinci Dünya Savaşı* (1914-1918) öncesinde hükümet ve azınlıklar arasındaki ilişkiler gerilmiştir. Ama bahsi geçen gerginlik, Anadolu'da karşılıklı silahlı çatışmaların başlamasıyla farklı bir boyuta taşınmıştır.

Genel anlamıyla siyasi, dini ve ekonomik sebeplerle kışkırtılan azınlıkların, Osmanlı sınır içlerinde silahlı eylemlerde bulunması Türk hükümetini yaptırımlar uygulamaya itmiştir. İşin aslıysa meşrutiyet sonrasında Osmanlı iradesinin zayıflaması, kaybedilen topraklar, ortaya çıkan otorite boşluğu ve uygulanan politikalar sebebiyle ülke dâhilindeki azınlık gruplar bağımsızlıktan söz etme yönünde bir meyil göstermiştir. Durumu fırsat bilen Batı ülkeleri de ayrılıkçıları desteklemiş, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü ikinci plana atılmıştır. Sonuç olarak adalara kadar sıçrayan olaylar nezdinde taraflardan binlerce kişi ölmüş, yüzlerce kişi idam edilmiş, bir o kadarının da yeri değiştirilmiştir.

1.4. Birinci Dünya Savaşı

Daha önce bahsi geçtiği üzere Osmanlı'da Kasım 1914'de genel seferberlik ilan edilmiştir. Ancak seferberliğin etkisi öncelikle ülke ekonomisi üzerinde hissedilmiştir. Henüz sağlam temellere oturmamış ekonomi, "iş gücünün" silah altına alınmasıyla ciddi bir kayıp yaşamıştır. Ayrıca Osmanlıların savaşa itilmesine kadar geçen süredeki tedirginlik ve yapılan stokçuluk mevcut ihtiyaç ürünlerinin fiyatlarını arttırmıştır (Özdemir, 2015, s.28).²² Yine *B.Özdemir*'in notlarıyla; nüfusunda çok sayıda azınlığı da barındıran İstanbul'da kötü hayat koşulları dikkat çekmeye başlamış, mal darlığını önlemek için vesika sistemine geçilmiş, fiyatlara müdahale ihtiyacı duyulduysa da serbest piyasa varlığını sürdürmüştür (Özdemir, 2015, s.31-35).

Bütün bu gelişmeler tıpkı Türkler gibi azınlıkları da etkilerken, Osmanlıların savaştaki siyasi tavrı uzun vadede başka negatifliklere zemin hazırlamıştır. Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu resmi anlamda savaşa katılmasa bile,

²¹ 1914 yılında Türkiye'den Yunanistan'a yapılan Rum göçünü protesto etmek için *Fener Rum Patrikhanesi*'nin Rum kilise ve okullarını kapatırması ayrı bir gerginliğe yol açmıştır (Kerimoğlu, 2007, s.142). (Daha sonraları bu okullar tekrar açılmıştır).

²² Dönemin karaborsa fiyatlarına bugün bile ulaşılabilir. Örnekle etin resmi fiyatı 20-35 kuruştan piyasada 200 kuruşa, şekerin okkası ise 3 kuruştan 300 kuruşa yükselmiş, kamunun satın alma gücü savaş öncesine göre % 60-80 oranında azalmıştır (Özdemir, 2015, s.30)

Almanların başını çektiği ittifak devletlerine yakın bir duruş sergilemiştir.²³ Dolayısıyla muharebenin başlamasıyla Osmanlıların uluslararası ilişkiler konusundaki seçenekleri azalmaya başlamıştır. Ziyadesinde İngilizlerin ödemeleri yapılmış olan *Sultan Osman* ve *Reşadiye* isimli gemilere el koyması ve Birleşik Devletlerin ilerleyen yıllarda İtilaf Devletleri safında yer alması Osmanlıları zor durumda bırakmıştır. Benzer olaylara Almanların yenilgisi de eklenince, *Mustafa Kemal Atatürk*'ün (1881-1938) bulunduğu cephelerde nispeten askeri başarılar kazanan Osmanlılar mağluplar safında yer almıştır. Daha net bir sonuçtan söz etmek gerekirse, savaşın sonunda imzalanan *Mondros Mütarekesi* (1918) ile imparatorluk fiilen sona ermiştir.

1.5. Savaş Sonrasında Türkiye ve Yunanistan

Sona eren imparatorluğun toprakları itilaf devletleri arasında sorunsallara yol açarken, Türk cephesinde masaya *Amerikan Mandası* gibi seçenekler konmuştur. Bu ve benzer konular kısa sürede görüş ayrılıklarına sebebiyet verirken, muharebelerde Türklerle direk çatışmalara girmeyen Yunanlılar, itilaf devletlerinden aldıkları "güvenceyle" 1919 yılında İzmir şehrini işgal etmiştir.

O süreçte en başta İzmir ve civarında kanlı çatışmalar olmuş, çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Rum azınlıklarsa yazar *Mevlüt Çelebi*'nin aktardığı gibi; daha 1919 Şubat'ında hükümete meydan okumaya başlamış, isyanlar çıkarmış, Türklerin oturduğu kahvehanelere ateş açmış ve hareketlerini Osmanlı ordusundaki subayları şehit edecek kadar ileri götürmüşlerdir (Çelebi, 1990, s.562). Hükümet ise yaşananlar karşısında bir *Nasihah Heyeti* kurmuş, Anadolu ve Rumeli'ye gönderdiği topluluklar aracılığıyla sorunların çözüleceğine, anlaşmazlıkların giderileceğine dair bir algı yaratma çabasına girmiştir (Çelebi, 1990, s.564-565).

Tabii suretle olayların içeriği ve ölenlerin sayısı gibi hususlar basında hızla yer almıştır. Fakat yaşananlar dönemin Türk ve Yunan haberlerine farklı şekillerde yansımıştır. Bu minvalde Türk-Yunan kaynaklarının haricine başvurmak, konuyu objektif biçimde özetlemek için en doğru yaklaşımdır.

Dört Rapor: Müttefik Kuvvetler Komisyonu'nun (ABD, Büyük Britanya, Fransa, İtalya) "Yunan Mezalimi"ni Araştırma Raporları 1919-1921 adlı çeviri/derleme bu anlamda orijinal belgeler içermektedir.

²³Türk ve Almanların siyasi temasları tarihsel süreçte oldukça geriye dayanmaktadır. Selçuklular üzerine sefer düzenlerken Anadolu topraklarında boğularak ölen *I. Friedrich*'ten (1122-1190) 2016 yılında Alman Parlamentosunda oylanmış Ermeni Tasarısı'na değin, iki ulus farklı meseleler sebebiyle defalarca kez karşı karşıya gelmiştir. Bu anlamda kimi zaman çatışmacı kimi zaman da uzlaşmacı politikalar izleyen taraflar, *İkinci Meşrutiyetin* ilanından (1908) *Birinci Dünya Savaşı* (1914-1918) sonuna kadar çoğunlukla eşgüdümlü ve dostane ilişkiler gütmüştür.

Eserde I. Rapor olan; *Müttefik Kuvvetler "İzmir ve Çevresi İşgal Bölgesi'ndeki Yunan Mezalimi"ni Araştırma Komisyonu Raporu'nda* (1919) belirtildiği üzere, 15 Temmuz 1919'da olaylara dair inceleme yapmak üzere Birleşik Devletler, Fransa, İngiltere ve İtalya delegelerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur (Azakoğlu, 2016, s.19). Teğmen *Luigi Villari*'nin genel sekreter olarak bulunduğu bu komisyon, İzmir ve civarındaki bölgeleri Yunan işgali hakkında tetkik etmiş, durum değerlendirmeleri yapmıştır (Azakoğlu, 2016, s.19). Komisyonun raporunda yer aldığı gibi (Bkz. Belge 3; 12 Ağustos – 6 Ekim 1919 araştırmaları); *Elefterios Venizelos*'un (1864-1936) girişimleriyle *Paris Barış Konferansı* (1919) sonrasında alınan kararlar İzmir işgal edilmiştir (Azakoğlu, 2016, s.19). Lâkin Türk topraklarında işgal adına sebep gösterilen *Mondros Mütarekesi*'nin ilgili maddesine²⁴ dair bir ortamın oluşmadığı (2016), "Bölgede çeşitli eşkiya çetelerinin varlığına rağmen, huzurun tesis edildiği"(s.22), hatta (2016) "Hıristiyanların katledileceğine dair korkuların haklı çıkmadığı" (s.22) açıkça belirtilmiştir. Yine aynı raporda ülkede çıkan gerginliklerin sebebi: Yunan kuvvetlerinin işgal edilecek topraklar için kesin sınırlar henüz belirlenmeden hareket etmesi, ülke içinde hızla ilerlemeleri, evlerde yapılan aramalar ve bu durumun Müslümanlar için evin kutsallığına dair inançlarının ihlal edildiği anlamını taşıması gibi başlıklarla sıralanmıştır (Azakoğlu, 2016, s.29).²⁵

Belge ve raporlardaki bütün detayları aktarmak, doğal olarak bu kısa metin için mümkün değildir.

Lâkin bir iki nokta üzerinde daha durulabilir.

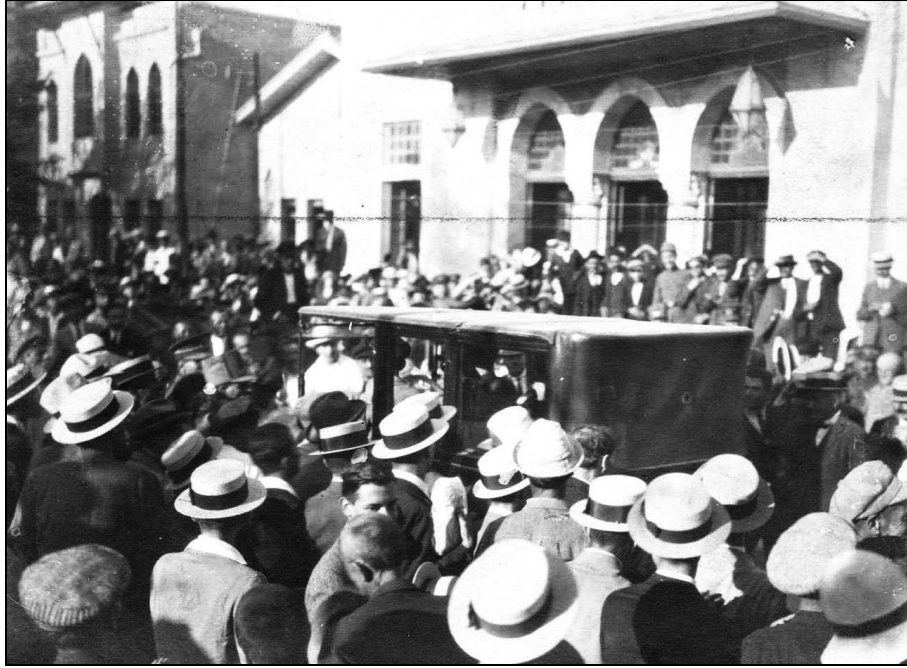
Aynı eserde III. Rapor olan; *İngiliz Ordusu "İzmit Bölgesi Yunan Mezalimi"ni Soruşturma Komisyonu Raporu'nda* (1921) sürecin sonraki durumundan bahsedilirken, henüz ilk maddede son on iki ay süresince hem Yunanlılar hem de Türkler tarafından suç kapsamında eylemlerde bulunulduğuna dair güvenilir kanıtlar edinildiği vurgulanmıştır (Azakoğlu, 2016, s.91). İlgili raporda yine bölgede Türkler ve Yunanlılardan hangisi daha "baskın" konuma gelirse, diğer tarafta hayatta kalanların kaçak duruma düştüğü, zamanla eşkiya olduğu belirtilmektedir (Azakoğlu, 2016, s.92). Bu kapsamda metne işgalci konumundaki Yunanlıların asayişini sağlayamadığı bilgisi de eklenmiş, sağlanan bölgelerde de bu durumun baskıyla yapıldığının altı çizilmiştir (Azakoğlu, 2016, s.95-96).

Buradan anlaşılacağı gibi toprakları işgal altında olan Türkler için milli mücadele artık kaçınılmaz olmuştur.

²⁴ Bkz.: 7. Madde: Müttefiklerin güvenliğini tehdit eden durumlarda itilaf devletlerinin işgal hakkı.

²⁵ Yaşananlardan sonra Türk halkının milis güçler halinde toplanarak işgale karşı koyması yine bu raporlarda da bahsedilmiş, Yunan yetkililerin otoriteyi sağlayamadığına gönderme yapılmıştır.

Ziyadesinde; *İttihat ve Terakki Partisi*'nin 1918'deki istifasının ardından, 1919 başlarındaki *Kuva-yi Milliye* hareketleri ve İzmir'in işgali sonrasında M. K. Atatürk öncülüğündeki 1920'lerdeki örgütlenme hareketleri, zaten milli mücadelenin sinyallerini vermiştir. M. K. Atatürk'ün birden fazla cephede gösterdiği başarı ile sembolleşen *Türk Kurtuluş Savaşı* (1919-1922) bu dönemde akla gelebilecek ilk askeri/siyasi olaydır. Tek cümlelik özetle *Batı Cephesi* olarak adlandırılan bölgede, Türk ordusu adına *İsmet İnönü* (1884-1973) Yunanlılar karşısında askeri başarılar kazanırken, ilerleyen süreçte Yunan birliklerinin tamamının püskürtülmesiyle bütüncül bir zafer kazanılmış, Türkler Anadolu coğrafyalarında tekrar üstünlük kurmuştur.

Şekil 2. Fotoğrafın arkasına iliştirilen yazıdır: "Yukarıda İzmir'i Yunan işgalinden kurtaran 26 Ağustos 1922 *Türk Büyük Taarruzu*'ndan sadece otuz iki gün önce, 24 Temmuz 1922 Pazar günü, İzmir'in en yüksek yapılı kulesine sahip kutsal *Aya Fotini Kilisesi*'nde²⁶, Baş metropolit *Hristostomos* (*Kalafatis/Kαλαφάτης*, 1867-1922)'un yönelttiği ve " - *Ruh-ül Kudüs ... Helen İyon Kıta'sının kalbi Smyrna'yı* (İzmir'i) *Helen Bayrağından ebediyen ayırma ...*" niyazıyla biten ayinden sonra *Punta İskelesi*'nde *Gümrük Binası* önündeki gösteriyi görüyoruz".

Kaynak: Burak BOYRAZ Arşivi / İstanbul.

2. Türkiye - Yunanistan Nüfus Mübadelesi

Zaferin ardından "azınlık konusunu netleştirmek" hükümetin yapılacaklar listesinde üst sıralarda yer almıştır.

Velhasıl Rum Ortodoks ve Müslüman Türk azınlıklarının durumu, mübadele uygulaması odağında tartışılmak üzere *Lozan Barış Antlaşması*'na (1923)

²⁶ *İzmir Yangını*'nın (1922) olduğu dönemde kullanılamaz hale gelmiştir.

itobiad

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"

ISSN: 2147-1185

intikal etmiştir. Fakat henüz ön temaslarda Avrupa kulislerinde mübadele konusunda hâlihazırda süregelen görüşmeler yapıldığı ortaya çıkmıştır.²⁷ Genel çerçevede bu havayla başlayacak müzakereleri hatırlamak için 1990 yılında yayımlanan *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*'nin 18. sayısındaki iki metin bize yardımcı olabilir. O yıllarda henüz genç akademisyenler olan *Temuçin Faik Ertan* ve *Kemal Arı*'nın kaleme aldıkları makaleler²⁸, hem Lozan'ı hem de mübadele sürecini içermektedir.

2.1. Müzakere Süreci

T. F. Ertan ile başlarsak, yazarın belirttiği gibi (1990); "Barış görüşmelerinin başlaması öncesinde Ankara, üç önemli sorun ile karşı karşıya kalmıştır" (s.615). Bunlardan ilki görüşmelerin yeri ve zamanıyla ilgiliyken, müzakere şehrinin ve tarihinin netleşmesiyle problem çözülmüştür (Ertan, 1990, s.615-616). Bir diğer sorunsal Türk ulusunun hangi hükümet tarafından temsil edileceğidir (*TBMM Hükümeti / İstanbul Hükümeti* sorunsalı) (Ertan, 1990, s.616). Nitekim *M. K. Atatürk*'ün *TBMM Hükümeti*'nin artık tek temsilci olduğunu bildirmesine karşın, *İstanbul Hükümeti*'nin de bu konuya dâhil olması başlarda sıkıntı yaratmış, lâkin saltanatın kaldırılmasını da içeren politik manevralarla bu durumun önüne geçilmiştir (Ertan, 1990, s.616). Böylece geriye heyete kimin başkanlık edeceği sorunsalı kalırken, *İ. İnönü* ve *Rauf Orbay* (1881-1964) arasındaki ikileme *M. K. Atatürk* müdahil olmuş, önceki tecrübeleri ve başarıları da göz önünde bulundurularak görev *İ. İnönü*'ye verilmiştir (Ertan, 1990, s.616).

Türk tarafının kendi çözümsüzlüklerini gidermesi ve Avrupa devletlerinin hazırlıklarını tamamlamasıyla 20 Kasım tarihinde konferans başlamıştır. Ancak *T. F. Ertan*'ın aktardığı gibi; taraflar daha ilk günden zıtlamıştır (Ertan, 1990, s.619). Yunan tarafı için *E. Venizelos*'un da hazır bulunduğu görüşmelerde, *İ. İnönü* Türkiye ile sıkı temas halindeyken, hükümetin isteği olan tamirat (tazminat), maliye ve benzer konularda ilerleme olmaması sebebiyle konferans 4 Şubatta kesintiye uğramıştır (Ertan, 1990, s.620). Ancak ara verilen dönemde içeride (*Türkiye İktisat Kongresi* ve *TBMM* görüşmelerinde) konu tüm yönleriyle tekrar ele alınmış, *M. K. Atatürk*'ün girişimleriyle *İ. İnönü* 'nün eli güçlendirilmiştir (Ertan, 1990, s.620-622). Bu durum 23 Nisan'da yeniden başlayan görüşmelerde Türk tarafına daha rahat hareket etme şansı tanırken, *E. Venizelos*'un tamirat bedeline karşılık Karaağaç'ı önermesi gibi konular yine temsilciler ve hükümet arasında ayrılığa yol açmıştır.

²⁷ 1922 yılında Londra'ya giden Türk siyaset adamı *Ali Fethi Bey*, (İngilizlerin Yunanlılar adına barış istediğini belirten telgrafında) hükümete azınlıkların değişimi hususunun da gündemde olduğundan bahsetmiştir (Bozdağlı, 2014, s.14).

²⁸ Bkz.; *Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler* ve *1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emvâl-i Metrûke" ve "Mübâdil Göçmenler*.

Müzakerelerin azınlıkları ilgilendiren kısmındaysa; *İ. İnönü* öncülüğünde *Lozan Konferansı*'na katılan Türk heyetine bakanlar kurulunca hazırlanan bir talimatname verilmiş ve bu talimatnamede azınlıklar konusunda uygulanacak esas politikanın mübadele olacağı vurgulanmıştır (Bozdağlı, 2014, s.15). Yunan tarafı da mübadele fikrine sıcak bakarken, *Milletler Cemiyeti*'nin bu husus üzerine yaptığı araştırmalar ve taraf ülkelerin (Yunanistan-Türkiye) masa başında sergilediği kararlı duruş konuya dair yaptırım sürecinin hızlanmasına sebebiyet vermiştir. (Karşılıklı göçlerin hâlihazırda devam etmesi de kararın alınmasını hızlandıran etkenlerden biridir).²⁹

Araştırmaları açarsak, daha önceleri *Milletler Cemiyeti* mülteciler yüksek komiserliği görevinde bulunan *Fritjof Nansen* (1861-1930) konferanstan bir hafta önce ilgili bölgelerde incelemelerde bulunmuştur (Bozdağlı, 2014, s.15-16). Bulgularını konferansta sunan *F. Nansen*'in ilk önerisi doğal olarak mübadele olurken, bu noktada "isteğe bağlı" değiş tokuş seçeneği ortaya atılmıştır (Bozdağlı, 2014, s.15-16). Fakat konferansın ilk kısmının müttefikler adına belki de en etkin ismi, İngiliz siyasetçi *George N. Curzon* (1859-1925)³⁰ konunun hızla vuku bulmasını önermiş ve zorunluluk içeren bir yaklaşımın daha uygun olacağını belirtmiştir.³¹ Böylece gözden geçirmeler ışığında 1923 yılının Ocak ayında imzalanan *Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol* eşliğinde mübadele süreci resmîyet kazanmıştır. Temsil heyeti ve hükümet arasındaki krizlerin aşılması ve müttefiklerin daha yapıcı politikalar izlemesiyle de Temmuz ayında antlaşma görüşmeleri tamamlanmış ve nihayetinde *Lozan Barış Antlaşması* imzalanmıştır.

2.2. Mübadele Süreci

Mayıs ayında başlayan zorunlu ve karşılıklı göç, uygulama aşamalarında en başta mübadiller sonra da hükümet için zorluklarla geçmiştir. İstihdam, yeni topluluklara ayak uydurma süreci ve taşınır/ taşınmaz malların adil devri bu zorluklardan ilk akla gelenlerdir. Lakin duygu yüklü hikayeler barındıran bu periyodu sübjektif bir anlatımdan öte sayılarla ifade etmek daha kesin bir özetleme sağlayabilir.

²⁹ Konferans süreci o yılların Türk ve Yunan basınında mizahi çerçevede de ele alınmıştır. Böylece "satır araları" liderlerin/temsilcilerin karikatürleri eşliğinde kamuya aktarılırken, çizerler de yer yer muhatapları tiye almıştır. (Tarafları incitebilecek tasvirlerin sıklığı nedeniyle söz konusu karikatürlere metinde yer verilmemiştir).

³⁰ Baskın karakteriyle tanınan *G. N. Curzon* konferans sürecinde Türk tarafı için önem taşıyan meseleleri genel anlamıyla üstünkörü geçerken, *İ. İnönü*'nün iradesi, tecrübesi ve radikal konulardaki soğukkanlılığı daha eşitlikçi bir anlaşma imzalanmasını sağlamıştır.

³¹ *İ. İnönü*'nün *Fener Rum Patrikhanesini* mübadele kapsamın almak istemesi ve Yunan tarafının mübadele sınırları konusundaki baskısı, konunun tartışma adına belki biraz daha zamana ihtiyaç duyduğunu gösteren taleplerdir.

Akademisyen *Fahriye Emgili*'nin rakamlarıyla; *Milli Mücadele*'nin ardından Anadolu'da yaşayan 1.200.000 civarında Rum³² ile Yunanistan'da bulunan 400.000 Türk³³ karşılıklı olarak yer değiştirmiştir (Emgili, 2014, s.106).³⁴

Bir diğer akademisyen/siyaset bilimci *Cevat Geray*'ın rakamlarına göreyse; mübadele sonrasında Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen mübadillerin sayısı³⁵ 1923-1970 arasında alınan genel göçün % 32,7'lik kısmıdır (Geray, 1962, s.13).³⁶ Yine C. *Geray*'ın ifadesiyle belirtilen rakamın 384.000 kişilik bölümü (genel göçün %61.1'i) sadece 1923-1933 yılları arasında hareket ederken, 1923-1927 aralığında da ilk olarak 149.851 kişi (Türkiyeli Rum) Yunanistan'a gitmiştir (Geray, 1962, s.10-13).

Şekil 3. C. *Geray*'ın bir başka araştırması 1923-1960 arasında Türkiye illerine yerleştirilen genel göçmen sayısı ile ilgilidir. Özetle bu tarih aralığında; Bursa'ya 63.057, Çanakkale'ye 26.116, Edirne'ye 84.946, Tekirdağ'a 83.329 ve İstanbul'a 80.721 kişi yerleştirilmiştir (Geray, 1962, s.19).

Kaynak: *Burak BOYRAZ* Arşivi / İstanbul, 2016.

Akademisyen *Zekai Güner*'in rakamlarıysa nüfus sayılarının yanı sıra bizlere mübadele ile Türkiye'ye gelecek olanlar için hazırlanan iskân politikasını göstermektedir. Sayılarla; Drama ve Kavala'dan gelecek olan 30.000 kişi (tütüncü) Samsun bölgesine, Drama-Kavala ve Selanik'den gelecek olan 4.000 (tütüncü), 20.000 (çiftçi) ve 40.000 (bağcı-zeytinciden) oluşan gruplar Manisa, İzmir, Menteşe ve Denizli taraflarına yerleştirilecektir (Güner, 2007, s.1462). Yine Midilli, Girit ve diğerlerinden gelecek toplam 50.000 kişi Ayvalık, Edremit, Mersin ve Adalar civarına yerleştirilecek, Preveze ve Yanya'dan göç edecek 15.000 (tütüncü) ve 40.000 (çiftçi) kişi ise Antalya ve Silifke'ye yönlendirilecektir (Güner, 2007, s.1462).

³² Burada *Milli Mücadele* öncesine de parantez açılabilir, Osmanlının 1914 *Senesi Farklı Milletler Resmî İstatistiği* verilerinden faydalanılabilir. T.C. *Genelkurmay Başkanlığı*'nın dijital ortamlarda da hizmete sunduğu; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* adlı derlemenin ilk cildinde yer alan bu istatistikte Osmanlının değişik vilayetlerdeki Rumların sayısı o yıl 1.058.048 olarak gösterilmiştir (*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 2005, s.607). Bunların içinde başlıca şehirler; İstanbul'da 205.702, İzmir'de 299.097, Edirne'de 224.680 ve Trabzon'da 161.524 Rum nüfus bulunduğu belirtilmektedir (*Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 2005, s.607).

³³ Protokolün, Türkiye'de bulunan Ortodoks Rumlarla (İstanbul ve birkaç ada dışındakiler), Yunanistan'da bulunan Müslüman Türkleri (Batı Trakya Türkleri dışındakiler) kapsamı hususunda söz birliğine varılmıştır.

³⁴ Bilindiği gibi bu dönemlerde Karamanlılar olarak bilinen ancak tek kelime Yunanca bilmeden mübadeleye tabi tutulan topluluklar da mevcuttur.

³⁵ *Cevat Geray*'a göre; 408.720.

³⁶ 1923-1967 yılları arasında göçmenler için toplam 172.583 konut yapılmıştır (Geray, 1962, s.24). Bu rakamın 103.586'sı ise 1923-1933 aralığında inşa edilmiştir (Geray, 1962, s.24).

Anlaşılabilirliği üzere Yunanistan'dan gelen Müslüman Türklerin, kitleler halinde önceden belirlenen bölgelere yerleştirilmesi arzulanmıştır. Üst kısımlarda adı geçen K. Arı'nın çalışması da bu noktada önem kazanmaktadır. Çünkü K. Arı'nın verileri ağırlıklı olarak mübadele protokolü sonrasında yaşananları anlatmakta, iskân sürecine değinmektedir.

Yazarın belirttiği gibi; Türkiye 1923'de Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ni kurmuş, Mübadele İmar İskân Kanunu'nu çıkartmıştır (Arı, 1990, s.630-631). Böylelikle mübadillerin ne şekilde iskân muntkalarına iletilecekleri üzerine çalışmalar yapılmış, yerleşim bölgeleri tespit edilmiştir (Arı, 1990, s.631). Daha önce işgal altında olan İzmir şehri de yerleşim bölgelerine katılırken, ulaşım konusunun hemen hemen deniz yolculuğuyla, *Seyr-i Sefain İdaresi*'ne ait vapurlarla çözülmesi düşünülmüştür (Arı, 1990, s.638). Gelgelelim kâğıt üzerinde belirlenen sistem, uygulamada aksaklıklarla karşılaşmıştır. K. Arı'ya göre elde bir kolonizasyon planının olmaması, yani bölgesel düzeyde dağınık yerleşme, baş gösteren ilk sıkıntıdır. Türk mübadillerin terk edilmiş yapılara yerleştirilmesi ve Rumlar tarafından bırakılan malların paylaşımı hususuna dair şikâyetler de bu noktada yükselmiştir. (Beklendiği üzere yerleşim bölgeleri ve mesleklere ilişkin konuların tartışılması, toplum nezdinde mübadillerin menfaati odağında geniş yankı bulmuştur).³⁷

Şekil 4. M.K. Atatürk ve İ. İnönü'nün ekipleri, ön hazırlıklarla 1923 ve sonrasında gelecek olan göç için gerekli planlamaları yapmıştır. Paralelde aynı yılın kış mevsimine doğru Girit/Hanya'dan gelecek olan 1027 kişi (yolculuk sırasındaki doğum sebebiyle 1028 kişi) gemiyle yola çıkmıştır (Arı, 1990, s.637). Görsel, Girit/Hanya'yı (1. fotoğraf) ve şehrin sembollerinden (17. yy'da inşa edilen ve 1923'de kullanıma kapatılan) *Yalı Camii / Küçük Hasan Paşa Camii*'ni (*Gialı Tzamisi*) göstermektedir (2., 3. ve 4. Fotoğraflar). **Kaynak:** Burak BOYRAZ Arşivi / Hanya, 2013.

Yerleşme problemi üzerinden devam edersek, 1923 öncesinde çeşitli şekillerde harap edilen evler, konutlar ve köşkler yeni Türkiye'nin ilgilenmekle mükellef olduğu bir başka meseledir. Zira mübadilleri ikamet ettirmek için düşünülen bu yerleşkelerin yenilenmesi/tadile edilmesi ciddi bir bütçe gereksinimi doğurmuştur. Yapılan girişimler, pazarlıklar ve terk edilen malların üzerine kurulu dönüşümlü ekonomi sistemiyle bu sorun (ivedilikle) çözülmeye çalışılmıştır.

³⁷ Yine K. Arı'nın altını çizdiği gibi; Drama, Selanik, Kavala vb. bölgelerden gelen tütüncü, çiftçi ve bağcı mesleklerine mensup bireylerin iskânı, bu mesleklerin gerektirdiği coğrafyalarla uyum teşkil etmek zorundadır (Arı, 1990, s.633).

Şekil 5. Göç sürecinde Karaçova/Selanik mübadilleri iskân için işgalde; 3.698 evinden 2.153'ü yanan Bandırma'ya getirilmiştir (Çapa, 1990, s.58). Görsel, Bandırma'nın (uzun vadeli kalkınma programları ve bölge halkının girişimleri sonucunda) 1950'li yıllarda artık "yenilenmiş" olan mimari dokusudur. **Kaynak:** Burak BOYRAZ Arşivi / İstanbul.

Boşaltılan evlerin çatışmalar sonrasında bile zarar görmeye devam etmesi ve evlere yerleşen Türklerin bu evlerin mülki idaresini sağlamaya yönelik niteliklere sahip olup-olmadığı sorunsallarıysa o dönemde de gündeme gelmiş, dikkat çekmiştir (Arı, 1990, s.645-646).

Şekil 6. Türk ve Yunan mimarisinde özgün bir yeri bulunan *cumbalı evler* gibi taşınmazların pek çoğu 1923-1925 arasında hızla el değiştirmiştir. Üst katları dışa çıkıntı veren ve payandalarla desteklenen bu yapıların günümüzdeki örneklerinin bazıları iki taraf nezdinde de hala kullanılmaktadır. Görselde bu tip evlerin Yunanistan/Kavala'da bulunan bir örneği yer almaktadır. **Kaynak.** Burak BOYRAZ Arşivi / Kavala, 2014.

Gelen göç çatısı altında kümelenebilecek üstteki mevzular, madalyonun bir yüzüdür. Diğer yüzündeysen Türkiye'den Yunanistan'a gidenlerin durumu yer almaktadır. Bu konuyu irdelemek için tabii olarak çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Fakat bunlar arasında akademisyen E. Balta'nın özgün makalelerinin derlendiği, belge niteliğindeki notlar ve görseller barındıran *Nüfus Mübadelesi* adlı çalışma objektif bakış açısıyla öne çıkmaktadır.

Yazarın değindiği gibi; Yunanistan için mübadele olayı, *ulusal yeniden kuruluş* politikası çerçevesinde ayrı bir önem taşımaktadır (Balta, 2015, s.141-142).

Bu kapsamda Yunan hükümetince, gelen mübadil ya da mültecilerin ülkeye yerleştirilmesi mevzusu, en başta kuzey sınırlarını Yunanlaştırma politikasının bir parçası olarak görülmüştür (Balta, 2015, s.141-142). Zira Yunan Devleti, Kılış (Kilkis) gibi bölgelere mültecileri/mübadilleri yerleştirirken temelde Slav kökenlilerin köylerindeki nüfus yapısını değiştirme amacı gütmüştür (Balta, 2015, s.142). Böylece yüzlerce mübadil bu coğrafyalar üzerine ikamet ettirilmiş, Anadolu mültecileri/mübadilleri Halkida ve çevresinde, merkez ve kuzey Eğriboz'da, Limni ve İstiaia gibi bölgelerde toplanmıştır (Balta, 2015, s.106).³⁸

Yine E. Balta'nın aktardığı gibi, mevcut göç hareketi Yunan Devleti'nin kuruluşundan beri karşı karşıya kaldığı en geniş ölçekli sosyo-ekonomik sorundur (Balta, 2015, s.143).

Dolayısıyla *Milletler Cemiyeti'*ne doğrudan bağlı (özerk) bir yapı olan; *Mülteciler İskân Komisyonu* Yunan hükümetine yardım etmiş, sorumluluk üstlenmiştir (Balta, 2015, s.143). Bu sorumlulukla 1929 Ocak ayında ülkede toplamda 330.810 kişi iskân edilirken, 1047 yerleşim alanı/bölgesi oluşturulmuştur (Balta, 2015, s.144).³⁹

Gelen topluluklar *Balkan Savaşları* ve *Birinci Dünya Savaşı'*nı da görmüş olan toprakları yavaş yavaş Yunanlıların lehine dönüştürürken, artan nüfus Selanik, Kavala, Drama ve Kesriye gibi şehirlerin popülasyonunu etkilemiştir. Daha önceleri uzunca bir süre Osmanlı tebaası altında kalan bu şehirlerin nüfusları E. Balta'nın G. Dertilis'den aktardığı üzere 1920'den 1928'e kadar artmıştır (Balta, 2015, s.149). Sayılarla ifade edersek toplam nüfuslar Selanik'te; 170.321'den 236.524'e, Kavala'da; 22.939'dan 49.980'e, Drama'da; 15.263'den 29.339'a ve Kesriye'de; 6.280'den 10.250'ye yükselmiştir (Balta, 2015, s.149).

³⁸ Yazarın çalışmalarında öne çıkan bir detay (Bkz. Nüfus Mübadelesi: Sinasos Örneği) mübadele için İstanbul'da kurulan dört komitedir. *İstanbul Komitesi*, *Sinasos Komitesi*, *Pire-Atina Komitesi* ve *Amerika Komitesi* bu süreçte mübadillere destek amacıyla aktif sorumluluklar üstlenmiştir (Balta, 2015, s.90).

³⁹ E. Balta'nın aktardığı üzere; Bu bölgelere sadece mübadiller değil, ülkeye 1912-1922 arasındaki süreçte gelen mülteciler de yerleştirilmiştir (Balta, 2015, s.144).

Şekil 7. Bugün Yunanistan'ın farklı şehirlerinde ülkenin Osmanlı tebaası altındaki yıllarıyla ilişkilendirilebilecek çeşitli mimari hatıratlar ve anıtlar bulunmaktadır. Üstte 1. karede; Eserlerine Rum ve Türklerin ortak yaşamlarını yansıtan, *Moskof Selim* adlı kitabıyla da bilinen yazar *Georgios Vizyenos*'un (1849-1896) Aleksandropolis'deki (Dedeoğaç) büstü gösterilmektedir.

2. karede ise *Pargalı İbrahim Paşa* (1493-1536) tarafından Kavala şehrinde yaptırılan ve günümüzde *Aya Nikola* adıyla anılan cami yer almaktadır. 3. karedeki fotoğraf yine aynı şehirde bulunan ve *Kanuni Sultan Süleyman*'ın (1494-1566) isteği üzerine inşa edilen su kemerine aittir.

Son karedeki mimari yapı ise; Osmanlı İmparatorluğu mirası olan ve bugün Selanik şehrinin sembollerinden biri olarak tanımlanan *Beyaz Kule*'dir.

Kaynak: *Burak BOYRAZ* Arşivi / Yunanistan 2014-2016.

2.3. Sonuçları Bağlamında Mübadele Uygulaması

Türk ve Yunan hükümetlerinin (mümkün mertebe) sistematik şekilde yaklaşmaya çalıştığı mübadele olayı, tabii ki bir takım sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan ilki nüfus ve din mozaiklerinde yaşanan değişimdir.

Mübadelelerin vuku bulduğu yıllardaki genel göçün Türkiye nüfus artışı üzerindeki etkisiyle başlarsak; 1923 yılında 12.339.093 olan total nüfus, 1927 yılında 13.648.270'e yükselmiştir (Geray, 1962, s.17). Rakam farkına göç odağında bakıldığında gelen kişi sayısı 504.964 olarak belirtilirken, giden kişi sayısının 149.851 olduğu, bunun nüfus artışındaki payının da %22.8'e tekabül ettiği saptanmıştır (Geray, 1962, s.17).

Şekil 8. *Murat Cano*'nun rakamlarıyla cumhuriyet dönemi ilk nüfus sayımı sonuçlarına göre, Rum nüfus, İstanbul nüfusunun %12,3'ünü oluştururken, bu oran 1965 yılında %1,5'a düşmüştür (Cano, 2001, s.45). **Kaynak:** *Burak BOYRAZ* Arşivi / İstanbul, 2016.

Yine sözü geçen artışa ek olarak 1927 nüfus sayımında azınlıkların ikamet bölgelerinden üç büyük il; İstanbul, İzmir ve Çanakkale'de Türkçe ve Rumca dillerine göre bir sayım yapılmıştır. *S. Akgönül*'in sayılarıyla o yılda

itobiad

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"

Cilt: 5, Sayı: 8
Volume: 5, Issue: 8
2016

[2723]

İstanbul'da anadili Türkçe olanların sayısı 574.592 olurken, Rumca konuşanların sayısı 91.902'dir (Akgönül, 2007, s.63). Aynı şekilde İzmir'de bu rakam Türkçe konuşanlar için 487.825, Rumca konuşanlar için 7.531 iken, Çanakkale'de 167.020'ye 7.938 gibi bir oran söz konusudur (Akgönül, 2007, s.63).

Daha genel bir veriden söz etmek gerekirse, 1927 yılında toplam nüfus içinde anadili Türkçe olanların oranı %86.41, Rumca olanların oranıysa %0.87 olarak belirtilmiştir (Akgönül, 2007, s.65-66). Dinleri ifade eden bilgilerdeyse toplam nüfusun %97.36'sının Müslüman, %0.80'lik diliminse Ortodoks olduğu kaydedilmiştir (Akgönül, 2007, s.65-66).

Özetle mübadele kararının alınmasından sonraki 4 yıl içinde Türkiye'de demografik bir dönüşüm yaşanmıştır. Ama Lozan'da tatminsizlik yaratan konular 1930'lu yıllara kadar hem Türk hem de Yunan kamuoyunun gündemini meşgul etmiştir.⁴⁰

O yıllarda Yunan hükümeti iktidarlık konusunda kendi iç anlaşmazlıkları ile uğraşıp, askeri darbeler ve hükümet değişiklikleri ile mücadele etmiştir. Türkiye ise Lozan sonrasında⁴¹ daha çok iktisadi kalkınma ve kurumsallaşma üzerine çalışmıştır. Dolayısıyla her iki ülkenin birbiriyle teması bu süreçte seyrek olmuştur. Fakat daha önce iktidarlığını kaybederek ülkeden ayrılan E. Venizelos'un 1927 yılında önce Girit/Hanya'ya dönmesi, hemen ardından da Ağustos 1928'de %61'lik bir oranla tekrar iktidar olması, Türk ve Yunan ilişkilerinde ılımlı bir havaya girileceğini müjdelemiştir (Erdem, 2009, s.99-101). Öyle ki seçim arifesinde dış politikada savaşımlardan uzak durma vaadi veren E. Venizelos, bir yandan kendi ülkesinin siyasi restorasyonu ile ilgilenirken bir yandan da sınır komşusu Türklere dostluk eli uzatmıştır (Erdem, 2009, s.102).⁴²

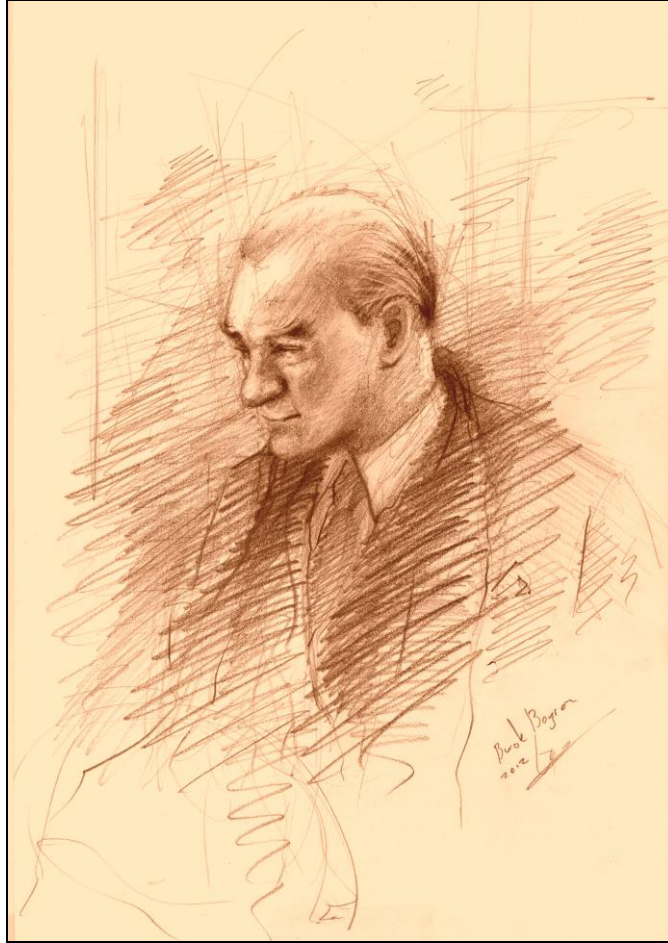
⁴⁰Fener Rum Patrikhanesi'nin patriği konusunda yaşananlar, mübadele olayına da temas etmesi sebebiyle önemlidir. Türkiye, *Fener Rum Patrikhanesi* için 13 Aralık 1923'de seçimle göreve gelen Grigorios'un patrikliği konusunda sıkıntı çıkarmamıştır (Erdem, 2009, s.95). Gelgelelim Grigorios'un 1924'deki vefatı sonrasında görevi kimin devralacağı tartışılırken, Türk hükümeti seçilecek kişinin nitelikleri ile yakından ilgilenmiştir. Mübadele kapsamına giren *Konstantin Araboğlu*'nun göreve getirilmesi, yani ülkeyi terk edecek bir kişinin patrik olması Türk tarafının hoşnutsuz olmasına yol açmıştır. Nitekim artan tepkiler ve hükümetin geri adım atmamasıyla K. Araboğlu sınır dışı edilmiştir.

⁴¹Burada Lozan'a dair "güncel" bir mini-bilgi verilebilir. www.milliyet.com'un 22.10.2016 tarihli *Lozan Tutanakları Müzayedede Satıldı* başlıklı haberine göre, konferansa dair bazı evraklar (*Birinci Lozan Barış Konferansı Mazbataları*) İstanbul'da düzenlenen bir müzayedede (*Librairie de Pera*'nın 75. Müzayedesinde) satılmıştır. (Müzakerelerdeki Türk heyeti içinde bulunan ilk Maliye Bakanımız *Hasan Saka Bey* tarafından muhafaza edilmiş evraklar on beş bin lira karşılığında ismi açıklanmayan alıcı tarafından satın alınmıştır). (*Lozan Tutanakları Müzayedede*, 2016). 317 numaradan satışa tutulan evrakların görsellerine www.librairiedepera.com adresinden müzayedeler seçeneği aracılığıyla ulaşılabilir.

⁴²E. Venizelos'un Türk tarafından pozitif geri dönüş alması, M. K. Atatürk'ün barış yanlısı politikalarına her zaman sıcak bakmasıyla da ilişkilendirilebilir. Akademisyen *İsmet Giritli*'nin

M. K. Atatürk ve İ. İnönü'nün de sıcak baktığı bu yakınlaşma arzusu doğrultusunda; 10 Haziran 1930 *Ankara Sözleşmesi* ile iki ülke arasında nüfus mübadelesinden kaynaklanan sorunlar çözümlenmiş, karşılıklı olarak Yunan ve Türk uyruklulara yerleşiklik hakkı verilmiştir (Erdem, 2009, s.102). 30 Ekim 1930'da imzalanan *Türk-Yunan Dostluk Antlaşması*'yla da ikili ilişkilerde normalleşme süreci başlarken, gözle görülebilen iyimser yaklaşımlar başta azınlıklar nezdinde sevinç yaratmıştır. İ. İnönü ve E. Venizelos'un karşılıklı ziyaretleriyle pekiştirilen bu ortam *İkinci Dünya Savaşı*'na (1939-1945) kadar sürmüştür.

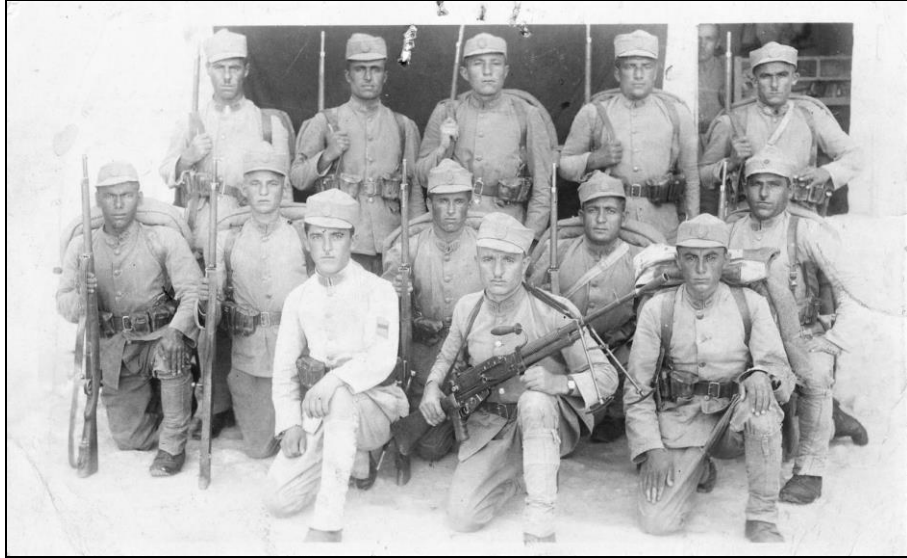
Şekil 9. E. Venizelos'un 1934 yılında M.K. Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermesi gibi iyi niyet göstergesi adımlar karşılıksız bırakılmamış (Demirözü, 2005, s.310), işgal yıllarında Yunanistan'da baş gösteren açlıkta da Türk tarafı ve Rumlar vapurlarla ülkeye yardımlar göndermiştir (Tağmat, 2010, s.469). **Kaynak:** Burak BOYRAZ Arşivi / İstanbul, 2012 (Renklendirilmiştir).

belirttiği gibi; İzmir'in düşman işgalinden kurtulmasından sonra 26 Eylül 1922'de M. K. Atatürk, *Daily Mail*'e bir demeçle, kazanılan zaferde ölçülü bir tutum sergilediklerini vurgulamış, hatta İngilizlerle de ticaret ve dostluk odaklı temaslar kurabileceklerinin sinyallerini vermiştir (Giritli, 1986, s.609).

2.4. İkinci Dünya Savaşı ve Azınlıklar

Harp ekseninde bakıldığı zaman Türkiye *İkinci Dünya Savaşı*'na "net" bir şekilde dâhil olmamıştır. Bu çerçevede *Nasyonal Sosyalist* Almanya'nın totaliter rejimi 1933-1941 arasında Türkiye ile yakın ilişkiler kurmaya çabalamışsa da⁴³, *İ. İnönü*'nün dengeleri gözeten dış politikası ülkenin yeni bir maceraya girmesine engel olmuştur. Süreç içinde en çok göze batan girişim 1941 tarihli *Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması* olurken, hükümet çoğunlukla iç politikalara odaklanmıştır. Sözü geçen politikalar azınlık nüfusları ilgilendiren askere alınma konusu 1941 yılında yine gündeme gelmiş, aynı yıl Rumları da kapsayan irili ufaklı gruplar orduya katılmıştır. Fakat bu yeni askerlik görevinde azınlıklar çoğunlukla "işçi" statüsünde sorumluluklar üstlenmiş, "silahlı" görevlerden uzak tutulmuşlardır. (Teknik anlamda daha çok yol ve altyapı işleriyle uğraşan azınlıklar bir yıl kadar sonra terhis olmuştur).

Şekil 10. *Nasyonal Sosyalistlerin* Türklerle yakınlaşma çabasında olduğu yıllarda, harp arifesi sayılabilecek bir dönemde silah altında bulunan Türk askerleri. 30 Ağustos 1937.

Kaynak. Erdal Boyraz Arşivi, İstanbul.

Tarih 1942'yi gösterdiğindeyse bu defa *Varlık Vergisi* ortaya çıkmıştır. Milli ekonomi çizgisine son derece yakın duran bu uygulamada, (küresel krizin

⁴³ O yıllardaki Türk-Alman diyalogunu anlamlandırmak için öncelikle Sevr'e geri dönmemiz gerekir. Zira Almanların 1933 sonrasındaki iktidar partisinin çıkış noktalarından biri etnik bütünlüktür. Bu anlamda Türklerin Sevr döneminde karşılaştığı ayrılıkçı tutumlar, çatışmalar ve azınlık cemiyetlerinin lobi faaliyetleri Almanlar için birer propaganda malzemesi olmuştur. Araştırmacı tarihçi *Suat Akgül*'ün *Paris Konferansı'ndan Sevr'e Türkiye'nin Paylaşımı Meselesi* adlı yayınında etraflıca ele aldığı bu konular müzakerelerde/ikili görüşmelerde tekrar tekrar dillendirilirken, Türk heyetlerine/temsilcilerine sıklıkla geçmişte İngiliz, Fransız ve Birleşik Devletler'in onlara uyguladığı gösterişsiz protokoller hatırlatılmıştır (Akgül, 1992; 381-395).

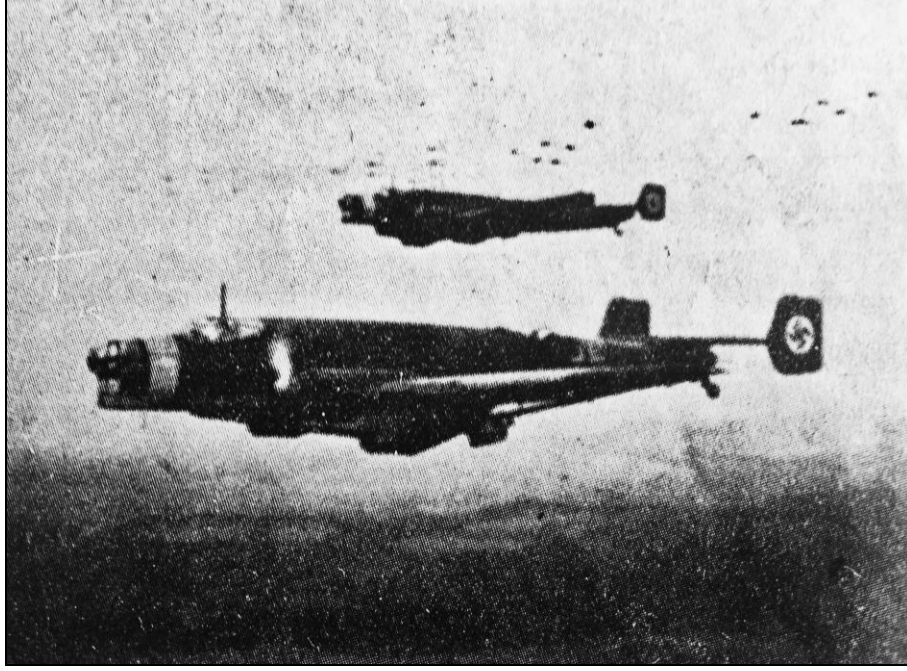

itobiad

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"

ISSN: 2147-1185

Türkiye üzerinde yarattığı ekonomik baskıyı hafifletmek ve sıcak para akışını sağlamak gibi gerekçeler öne sürülse de) azınlıklar kendilerinden alınan yüksek vergilere tepki göstermiştir. Ziyadesinde o yıllarda *Nasyonal Sosyalistler*'in Yunanistan'a kadar temas etmesi⁴⁴, kamuoyunda sıranın Türkiye'ye mi geleceği sorusunu gündeme taşımıştır.

Şekil 11. İkinci Dünya Savaşı ve Almanya Askeri Gücü: Almanları savaş sanatında baskın konuma getiren ilk şey yıldırım taarruzlarıdır. Askeri kuvvetlerin hızlı ve kararlı hücumlarını ifade eden bu yaklaşım kara manevralarında olduğu kadar hava harekâtlarında da kullanılmıştır. Bu anlamda *Focke-Wulf FW-190*⁴⁵ gibi uçaklar *Nasyonal Sosyalistlere* önemli avantajlar sağlamıştır. Ama savaşı resmi olarak başlatan Polonya baskınında (1939) söz konusu uçaklardan evvel *Junkers Ju. 86*'lar ön plana çıkmıştır. Türkiye menşeli *Havacılık ve Spor* adlı dergide yer alan "Hava Hâkimiyeti Olunca" başlıklı makalede baskına dair detaylar yer almaktadır. Yazıda saldırının "harp ilanı olmaksızın" şafak vaktinde binden fazla uçak eşliğinde yapıldığının altı çizilmiştir. Ayrıca Polonya'nın hava savunmasının yeterli olmadığından da bahsedilmiş, direnişle karşılaşmayan Alman uçaklarının 50 metreye kadar pike yaptığı ifade edilmiştir. Yine metinde Kızılordu kuvvetlerinin 17-20 Eylül 1939 arasında Polonya'da 120 uçak ele geçirdiği, hâlihazırda 82 Polonya uçağının Letonya'da iltica halinde bulunduğu, Varşova'yı bombalayan 40 Alman uçağının 7'sininse Polonya bataryalarının imha edildiği bilgileri mevcuttur. Görsel aynı dergide yayımlanan ve "Polonya Harekâtına İştirak Eden Alman Hava Filolarından Bir Grup *Junkers Ju. 86* Bomba Tayyareleri" alt başlığını taşıyan hava fotoğrafıdır. **Kaynak.** *Havacılık ve Spor*, No:248, Ankara, s.2252-2259, 1939.

⁴⁴ İkinci Dünya Savaşı'nda 24 Nisan 1941 tarihinde Yunanistan *Nasyonal Sosyalistler*'e teslim olmuştur.

⁴⁵ 14 Ekim 2016 tarihinde, yaklaşık 50 adedinin (demonte biçimde) Kayseri'de gömülü oldukları iddialarıyla Türkiye'de bir kez daha gündeme gelen *Focke-Wulf FW-190*'lar teknik anlamda 1939 sonrasında kademeli olarak hizmet vermeye başlamıştır (Bkz.;70 yıl önce gömülen savaş uçakları ortaya çıkıyor, www.ntv.com.tr, 14.10.2016). (Bkz.; Notlar "e").

Ancak tartışmalar süredürken uygulanan yüksek vergiler sebebiyle bazı azınlıklar çoktan iş yerlerini, dükkânlarını kapatmak zorunda kalmıştır. Kıyaslamak gerekirse kimi zaman Müslüman bir Türk'ün verdiği verginin on katını ödemek zorunda kalan azınlıklar, borçlarından kurtulmak için yavaş yavaş mallarını elden çıkarmaya başlamıştır. Elden çıkarılan malların Müslüman sermayeler tarafından edinilmesiyle bu kesimin malvarlığını arttırmıştır. Böylece azınlıkların kendi taşınmazları üzerindeki total üstünlüğü azalırken, süreç karşılıklı güveni yeniden teste tabi tutmuştur.

3. Mübadele Sonrasında Türk Resim Sanatı

Türk resminin mübadele sonrasındaki durumundan evvel o yıllardaki liderlerin sanat disiplinine duyduğu ilgiden bahsetmek gerekir. Akademisyen *Yücel Özkaya*'nın *Atatürk Biyografisinden Sayfalar II (1923-1938)* adlı metninde aktardığı üzere, *Lozan Konferansı*'nın kesintiye uğradığı sırada (4 Şubat – 23 Nisan 1923) *M. K. Atatürk* İzmir şehrini ziyaret etmiştir (Özkaya, 1990, s.511). Burada 13 Şubat 1923'te *İzmir Sanat Okulu*'nun defterine, okulun yeniden canlandırılmasından itibaren büyük canlılık, ümit ve güven ortaya çıktığını belirten *M. K. Atatürk*, kurumun otuz bir senede yüz sanatçı yetiştirdiğinin altını çizmiş, sayının artırılması için çok çalışılması gerektiğini vurgulamıştır (Özkaya, 1990, s.511).⁴⁶

Lozan'dan sonra da bu konudan uzaklaşmayan *M. K. Atatürk*, 1924 yılında meclis ve parti kurultaylarında süreklilikle güzel sanatlardaki gelişmeleri vurgulamış, Avrupa'ya resim eğitimi almak üzere gönderilen sanatçı adaylarına değinmiştir (Bayındır Uluskan, 2010, s.516). Tarih 20 Eylül 1937'yi gösterdiğindeyse *Resim ve Heykel Müzesi*/İstanbul bizzat *M. K. Atatürk* tarafından açılmış, müdür *Halil Dikmen (1906-1964)*, *M. K. Atatürk*'e eserler hakkında şahsen bilgi vermiştir (Önder, 1989, s.72).⁴⁷

İ. İnönü de tıpkı *M. K. Atatürk* gibi güzel sanatlar disiplini ile yakından ilgilenmiştir. Bu anlamda *M. K. Atatürk* ile başlayan güzel sanatlara özen gösterme ve kurumsallaşma politikası onun zamanında da devam etmiştir. 1937 yılında ziyaret ettiği Akademinin ardından; "Burası bana çok ümit verdi, çok memnunum" şeklinde sözler sarf eden *İ. İnönü*, sanatın her

⁴⁶ 1923'ün ardından 16 Ocak 1924 tarihinde tekrar *İzmir Sanat Okulu*'nda bulunan lider, deftere bu kez geçen seneye göre ilerleme olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu sanat okullarının gelişmesine büyük gereksinim duyduğunu yazmıştır (Özkaya, 1990, s.511).

⁴⁷ Ünlü tarihçi *Cemal Kutay*'ın kaleme aldığı *Atatürk'ün Son Günleri* adlı eserde, *Gazi*'nin resim sanatına gösterdiği ilgiye dair bir anekdot bulunmaktadır. *C. Kutay*'ın ifadesiyle; *M. K. Atatürk* resim-heykel sergilerine tercihen ya ilk ya da son gün gitmektedir. Şayet ilk gün gidiyorsa köşke şahsi parası ile aldığı eserleri yakınlarına ve bakanlara tavsiye etmekte, son gün gidiyorsa da boşta kalan eserleri satın alıp, sanatçıların çalışmasının devamını sağlamaktadır (Kutay, 2006, s.104). Yine *C. Kutay*'ın bizzat tanıklık ettiği bir olayda ise büyük lider, ressam *Şevket Dağ*'ın (1876-1944) sergisini ziyaret etmiş, bakanların eser satın almadıklarını öğrenince Genel Sekreteri *Hasan Rıza Soyak*'a dönerek ; "Biz bu şaheserleri Çankaya'ya götürelim de daha yakından seyredeyim..." talimatını vermiştir (Kutay, 2006, s.104).

disiplininden bireylerin yetişmesi için uygun ortamlar hazırlamak adına çaba göstermiştir (Koç, 2012, s.341).

Anlaşılabilirliği gibi 1923-1945 yıllarının baskın siyasileri; *M. K. Atatürk* ve *İ. İnönü*'nün sanat disiplinine ilgileri mevcuttur. Ancak iki liderin aktif rol oynadığı mübadeleyle Türk Resim Sanatı arasında bir bağlantı kurmak için öncelikle Antik Yunan Sanatı'na, sonrasında da cumhuriyet yıllarındaki milliyetçi yaklaşıma değinmek gerekir. Çünkü *Türk Kurtuluş Savaşı*'nda beliren ve *Lozan Antlaşması* sonrasında iyiden iyiye kendini hissettiren "milli" yaklaşımlar, etkilerini Antik Yunan ve Roma miraslarından referans alan sanat eğitiminde de hissettirmiştir.

3.1. Milli Politikalar ve Türk Resim Sanatı

Bilindiği üzere *Osman Hamdi Bey* (1842-1910) tarafından kurulan *Sanayi-i Nefise*, çıplaklığın bir tabu olarak görüldüğü cumhuriyet öncesinde dahi Yunan ve Roma heykellerinden faydalanmıştır. Ancak Yunan işgali, akabinde gelen *Türk Kurtuluş Savaşı* ve Rum azınlıkların mübadele süreci, kamuoyunda sanat konusunda neden hala "Yunanın" referans alındığı sorusunu gündeme taşımıştır. (Diğer bir deyişle konuyu sorgulamak isteyenler için 1923 sonrasındaki millileştirme politikaları bir fırsat olmuştur).

Sanat tarihçi/akademisyen *Ahu Antmen*'in 2013 yılında yayımlanan *Kimlikli Bedenler: Sanat, Kimlik, Cinsiyet* adlı kitabı bu hususta değerli anekdotlar içermektedir.

A. Antmen'in belirttiği gibi, mevzubahis üzerine 1930'lu yıllarda *Sanayi-i Nefise*'ye eleştiriler gelirken, gündem desen derslerinde temaların neden milli tarihten alınmadığı, klasik (Yunan) mitolojisinden alındığıdır (Antmen, 2013, s.61). Yazarın *Nilüfer Öndin*'den aktardığı şekilde o yıllarda kurumun başında bulunan *Nazmi Ziya Güran* (1881-1937) bir makaleyle ilgili eleştirilere yanıt vermiş, konuya açıklık getirmiştir (Antmen, 2013, s.61).

Cevabında klasik temaların tatbikinin esasında genel geçer bir kaide olduğunu vurgulayan *N. Z. Güran*, eskizler için Türk tarihinden mevzular vermenin Türk resim ekolünü doğuracağını ve sanatımızı millileştireceğini sanmanın bir hata olacağını altını çizmiştir (Antmen, 2013, s.61).

Kurum tartışmaların gölgesinde 1923 sonrasında yapısal olarak kendini geliştirmeye devam etmiştir. Akademisyen *Derya Uzun Aydın*'ın ifadesiyle 1924'de *Tezyinat Bölümü* ve *Resim Öğretmen Okulu*'nun⁴⁸ eklenmesiyle *Sanayi-i Nefise* genişlerken milli heyecan etkisini burada da hissettirmiş, Türk

⁴⁸ Okulun faaliyete geçemediği belirtilmektedir (Uzun Aydın, 2014, s.79).

akademisyenler de yavaş yavaş yabancı hocaların yanında yer almıştır (Uzun Aydın, 2014, s.79).⁴⁹

Dönüşüme eş zamanlı olarak cumhuriyetin yeni kuşak sanatçıları yetiştirecek olan *Sanayi-i Nefise* öğrencileri/mezunları yüzlerini Anadolu'ya çevirmeye başlamış, akademik eğitimlerinde Yunan figüratif yaklaşımına tabi olan *Cemal Tollu* (1889-1968) ve *Nurullah Berk* (1906-1982) gibi isimler, bu kez (daha geometrik ifadelerle) Anadolu insanını merkez alan kompozisyonlar üretmiştir.⁵⁰

O yılların Türkiye'sinde Antik Yunan Sanatını, sanat eğitiminin salt yapı taşlarından biri olarak gören okulun kısa süredeki bu radikal değişimi, tabi ki pek çok etkenle yorumlanabilir. Türk tarihine odaklanan çalışmaların artması, eğitim ve kültürdeki milliyetçi politikalar ve kamuoyu beklentisi tercihlerin bu yönde şekillenmesini etkilemiş olabilir.

Bilakis *Nasyonal Sosyalist* Almanya ile kurulan yakın ilişkilerin bile bu tetikleyici mekanizmalardan biri olup olmadığı sorgulanabilir. Zira 1890'dan beri (artan bir biçimde) Osmanlı ordusuna teçhizat/eğitim sağlayan Almanya, (önceki dipnotlarda bahsi geçtiği üzere) iki dünya savaşı arasında da Türkiye ile ilişkilerini sıcak tutmaya gayret etmiştir (Özdemir, 2015, s.58). Bu kapsamda ülke; farklı mezheplerden birçok asker, misyoner, hemşire, sosyal hizmetli ve öğretmen (akademisyen) eşliğinde Osmanlı topraklarında temsil edilmiş⁵¹, *Nasyonal Sosyalistler* her fırsatta *M. K. Atatürk'ün*⁵² Türkiye'sine olan hayranlıklarını⁵³ dile getirmişlerdir (Özdemir, 2015, s.59).

⁴⁹ *Léopold Lévy* (1882-1966) gibi hocaların baskın duruşu Akademide zaman zaman ikilemlere de yol açmıştır (Bayındır Uluskan, 2010, s.522). Hatta 1947 yılına gelindiğinde sözleşmesi bitmek üzere olan *L. Lévy'nin* tutumları protesto edilmiş, 1948 yılında sanatçının sözleşmesi fesh edilmiştir (Bayındır Uluskan, 2010, s.523).

⁵⁰ Bu örneklerin yanı sıra sanat tarihi literatüründe bilindiği üzere *Zeki Faik İzer'in* (1905-1988) *Eugène Delacroix'in* (1798-1863) *Halka Yol Gösteren Özgürlük* adlı çalışmasından yola çıkarak ürettiği; *İnkılap Yolunda* (1933) adlı tablosu o yıllardaki milli duyguları ifade eden temsili bir resim olurken, içinde barındırdığı *M. K. Atatürk* figürü eşliğinde adeta milli resim sanatını sembolize etmiştir.

⁵¹ *Otto Liman von Sanders* (1855-1929) gibi daha önce Anadolu'da görev alan pek çok Alman ülkesine döndüğünde Türkiye'ye dair "farkındalıklar" yaratmaya meyillenmiştir. Mevkileri itibarıyla kıdemli sayılan bu Almanların kaleme aldıkları yazılar, görüşler ve izlenimler *Nasyonal Sosyalistlerin* uzun vadeli Türkiye değerlendirmeleri için kaynak teşkil etmiştir. Bu isimlere ve dönemin Türk-Alman etkileşime dair detaylı bilgi için *Bülent Özdemir* ve *Stefan Ihrig'in* çalışmaları incelenebilir.

⁵² *Third Reich Öncesinde: Akademisyen Bekir Sıtkı Baykal*, Alman yazar *Dagobert von Mihuusch-Buchberg'in*, Sakarya öncesindeki günleri betimlediği yazısını Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviri için bir takdim metni de kaleme alan *B. S. Baykal*, 1929 yılında Almanya'da bulunurken Alman basınının *Türk Kurtuluş Savaşı'nı* öven yazılara yer verdiğini, *M. K. Atatürk* için; "Ey Alman milleti, senin böyle bir evladın yok mu idi ki bu hale düşesin" şeklinde övgülerde bulunduğunu aktarmıştır (Baysal, 1986, s.757).

⁵³ *Milli Mücadele* sürecindeki tüm detaylar uluslararası basına yansımış, *M. K. Atatürk* başarının mimarı olarak takdim edilmiştir. Böyle bir perspektifle bakıldığında, Türkiye, *Weimar Cumhuriyeti* yıllarında (1918-1933) askeri ve iktisadi konularda daha önce defalarca kez yardım

Ama durumun sanatsal izdüşümüne bakmak için, yazar *Stefan Ihrig*'in *Naziler ve Atatürk* adlı kitabının bir kısmına göz atmamız gerekir.

Şekil 12. *Realite* dergisinde *İkinci Dünya Savaşı*'nın sonlarına doğru yayımlanan bir kare. Görselin alt metninde on yıl öncesinde (1934) genç *Nasyonal Sosyalistlerin*, kurmaylardan *Rudolf Hess*'in (1894-1987) etrafında toplanarak dünya hâkimiyeti adına canlarını feda etmeyi taahhüt ettikleri bilgisi yer almaktadır. İlginçtir ki o yıllarda mübadele kararı Almanlarca totalizmi sağlamak adına nüfus mozaigine müdahale etmenin gerekliliğine referans gösterilmiştir. Ayrıca bu karar *Nasyonal Sosyalistlerde* yeni Türkiye'nin homojen bir devlet anlayışını benimseyeceği izlenimini de uyandırmıştır. Böylece *Third Reich* kurmaylarının kulislerinde Türklerin eninde sonunda etnik siyasete yöneleceği, bu durumun Almanya lehine kullanılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. **Kaynak.** *Realite*, No:140, İstanbul, s.5, 1944.

S. Ihrig'in de değindiği gibi, Alman *Josef Thorak*'ın (1889-1952)⁵⁴ Türkiye'de sanat konusunda üstlendiği misyon ve açtığı yol, plastik sanatlar ölçeğinde Türk ve Alman bağımsızlığını birbirine bağlayan ve algılanan benzerlikleri teyit eden bir göstergedir (*Ihrig*, 2015, s.183).⁵⁵ *J. Thorak*'ın o yıllarda *Nasyonal*

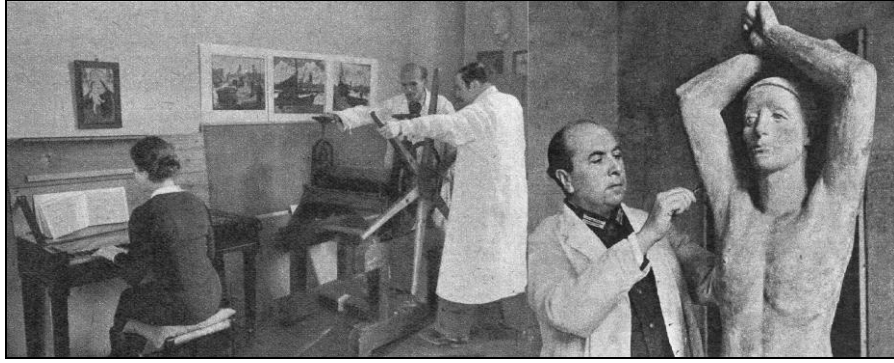
aldığı Almanlar için birdenbire (uluslararası antlaşmaların getirdiği yaptırımlardan kurtulabilmeyi sembolize eden) bir rol modeline dönüşmüştür. (Bu görüşe dair kaynaklar yazar *Stefan Ihrig*'in araştırmaları üzerinden incelenebilir).

⁵⁴ *S. Ihrig*, *A.Breker* ile *Nasyonal Sosyalist* tarzı heykellerden sorumlu olan *J. Thorak*'ın Türkiye'de defalarca çalışan bir sanatçı olduğunu vurgulamıştır (*Ihrig*, 2015, s.181). 1930'larda Eskişehir'de *İstiklal Anıtı*, Ankara'da *Güven Anıtı* ve daha pek çok siyasinin büstlerini hazırlayan heykeltıraş, *Nasyonal Sosyalist* sanat tarzının Türkiye'de benimsenmesine yardımcı olmuştur (*Ihrig*, 2015, s.181).

⁵⁵ O yıllarda Türkiye'de üretilen hemen bütün figüratif anıtlarda *J. Thorak*'ın üslubundan yana bir tutum olduğunu gözlemlemek mümkündür (*Antmen*, 2013, s.68).

Sosyalist Almanya'nın zirvedeki sanatçılarından biri olduğu⁵⁶, Alman basını ve kendi hükümeti tarafından desteklendiği düşünüldüğünde bu misyon açıklığa kavuşabilir. Öyle ki tarih 1936 yılını gösterdiğinde Türkiye, Akademinin müdürlüğü için (bütün milliyetçi havaya karşın) Alman bir sanatçı/akademisyen istemiş, Alman hükümeti ise oraya *Arno Breker*'i (1900-1991) yerleştirmeye çalışmıştır (Ihrig, 2015, s.183).⁵⁷ Ancak göreve bir diğer heykeltıraş *Rudolf Belling* (1886-1972) gelirken, kapıları milliyetçi ideolojiden beslenen *Nasyonal Sosyalist* sanat üslubuna açmanın, kendi milli sanat politikası için referans arayan Türkiye'yi etkileyip etkilemediği Batı basınında tartışma konusu olmuştur.⁵⁸

Şekil 13. Propaganda *Nasyonal Sosyalistlerde* plastik sanatlarda üslupsal bir faklılaşmayla kendini göstermiş, en başta figüratif heykel anlayışında arı ırkın kusursuzluğunu sembolize eden yapıtlar ortaya çıkmıştır. Görseller Alman çıkışlı olan *Der Adler*'de⁵⁹ yer alan ve dolaylı yoldan o yıllardaki Alman sanatını tanıtan bir makaleye (*40 artistes sous un toit: reportage spécial pour L'ADLER par le Dr. H. Franz, s. 22-23*) aittir.⁶⁰ **Kaynak.** *Der Adler*, No:1, Berlin, 13 Ocak (Fransızca Edisyon), s.22, 1942.

⁵⁶Yine S. Ihrig'e göre elbette Türkiye'de o yıllarda çalışan daha pek çok sanatçı ve mimar bulunmaktadır (Ihrig, 2015, 183). Ancak hiç biri *Third Reich* için J. Thorak kadar önemli olmamıştır (Ihrig, 2015, 183).

⁵⁷S. Ihrig'in kitabında bahsi geçen bu konuya referans olarak; "Abschrift zu Kult W 6922, Preussische Akademie der Künste" 21 Eylül 1936, *Ankara 728, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasal Arşivi* gösterilmiştir.

⁵⁸ *Birinci Dünya Savaşı'nın* olumsuz etkilerini yeni yeni bertaraf eden Batı, Almanların yeniden güçlenmesini muhtemel bir risk olarak görmüş, Türklerin de onlardan yana tavır sergilemesinden endişelenmiştir. Ancak bu konuda genellikle Türklere baskı yapan Batı A. Hitler'in 1928 sonrasındaki söylevlerini göz ardı etmiştir. Zira Almanların savaştaki yenilgisini genellikle ahlaki çöküşe bağlayan A. Hitler, Türklere iş birliği yapmaktan önce Alman ulusunu ortak menfaatler doğrultusunda bir araya getirmeye odaklanmış, masaya Totaliter Rejim olgusunu koymuş ve Almanların tek dostunun sadece Almanlar olacağını altını çizmiştir. Bu anlamda *Nasyonal Sosyalistler* sadece Türkiye'yi değil başka hiçbir ülkeyi müttefik olarak görmemiştir.

⁵⁹*Nasyonal Sosyalistlerin* havacılığa odaklanan propaganda dergisi.

⁶⁰ Soldaki resimde, gravür baskı makinesinin başında yüzük bize dönük olan sanatçı/gravür ustası *Herbert Tuchsolski*'dir (1896-1984). Sağdaki resimdeki heykeltıraş ise *Hermann Blumenthal*'dir (1905-1942).

Gelgelelim bu noktada şunun altını çizmek gerekir ki, Türkiye'nin cumhuriyet ve sonrasında genel anlamda referans aldığı istikamet Batının kendisidir. Bu nedenle *Nasyonal Sosyalistlerden* sadece "yöntem" ve "usul" anlamında feyz alan Türkiye, bünyesinde *nazizm* ve *faşizm* gibi olguların sivrilmesine kat'i suretle müsaade etmemiştir.

Üstteki bilgilerin ardından millileştirme politikalarının resim sanatı üzerindeki genel etkisinden bahsedilebilir.⁶¹ Akademisyen *Seda Bayındır Uluskan*'ın kaleme aldığı; *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları* adlı çalışma bu anlamda kıymetli bilgiler içeren bir kaynaktır.

Zira *Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği* topluluğunun *Ankara Türk Ocağı* çatısı altında (Maarif Vekili *Cemal Hüsnü (Taray) Bey* ile) iki savaş arasında 100'den fazla resim ve 6 heykel eşliğinde açtığı sergi onun da dikkatini çekmiştir (Bayındır Uluskan, 2010, s.526). Ayrıca *S. Bayındır Uluskan* da *Ankara Etnografya Müzesi*'ndeki sergileri, (1933-1936 yılları arasında milli mücadele ve devrimleri ele alan) *İnkılâp Sergileri*'ni, 1939 tarihli ilk *Devlet Resim Heykel Sergisi*'ni ve *D. Grubu*'nun faaliyetlerini hükümetin plastik sanatlara olan ilgisi ve desteğiyle gerçekleşen adımlar arasında göstermiştir (Çolak, 2011, s.3).⁶²

Bu adımlar *M. K. Atatürk*'ün vefatından sonra da sürerken, bilindiği gibi *İ. İnönü* döneminde daha çok hümanist yaklaşımdan/duruştan söz edilmiştir.

Aslında konunun diğer ülkelerin dolaylı yoldan Türk topraklarında hak iddia etmeleriyle ilgili olduğu barizdir. Çünkü henüz 1926 yılından itibaren İtalya, Fransa ve Yunanistan Türkiye'nin gerçek nüfusu üzerinde beyanlarda bulunmaya, tüm nüfusun sadece 1.8 milyonunun Türk ırkından geldiğini belirtmeye başlamıştır (Arı, 1992, s.415). Eski Anadolu uygarlıklarını da sahiplenen bu beyanlara karşılık vermek ve olası ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek tabii ki bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu noktada *İ. İnönü* karşı propaganda adına kültür ve sanat olgularından da yararlanmayı tercih

⁶¹ Burada *Şişli Atölyesi*'ne de parantez açmak gerekir. Çünkü *Birinci Dünya Savaşı* yıllarında hükümet desteğiyle kurulan ve temel amacı savaşta Türk cephesi lehine propaganda yapmak olan *Şişli Atölyesi*, bünyesinde barındırdığı sanatçılar ve yapıtlarıyla "milli sanat" adına başlı başına bir referans teşkil edebilecek konumdadır. Öyle ki *İbrahim Çallı*(1882-1969), *Sami Yetik* (1878-1945) ve *Hikmet Onat* (1882-1977) gibi sanatçıların; muharebeleri, mücadeleyi ve kahramanlıkları tuallere yansıtılmaları amacıyla kurulan bu atölyede harp ortamı adına bir sanal cephe dahi hazırlanmıştır (Keskin,2014, s.272).

⁶²Hükümetin bu süreçte sanata verdiği destek ekonomik rakamlarla da pekiştirilebilir. Yine *S. Bayındır Uluskan*'dan aktarıldığı üzere; 1500 kişinin biletli gezdiği 1927 tarihli *IV. Ankara Sergisi* kapsamında kişisel alımların haricinde *Maarif Vekâleti* 2.300 liralık, *Meclis* ise 500 liralık eser satın almıştır (Bayındır Uluskan, 2010, s.536). 1930'lu yıllardaki alımlar da (2.000 – 3.000 lira) hiç şüphesiz *M. K. Atatürk*'ün yönlendirmeleriyle gerçekleşmiş, minimal düzeyde de olsa daha o yıllarda sanat koleksiyonerliği özendirilmiştir (Bayındır Uluskan, 2010, s.536).

etmiştir.⁶³ 1940 yılında kurulan *Türk Tercüme Bürosu* eşliğinde en başta Yunanca ve Fransızca eserler Türkçeye çevrilmiş, yapılan araştırmalarla Türk hümanizması olgusunu destekleyecek argümanlar aranmıştır.⁶⁴ Totalde ilgili argümanlar ışığında eğitim alanında da güncellemeler yapılmış, artan nüfusun⁶⁵ eğitim ihtiyaçlarını karşılamak hedeflenmiştir.⁶⁶ Öyle ki eski idareden teslim alınan *Kız Sanat Enstitüleri*'nin sayısı 1938'e kadar 2'den 40'a yükselmiş, bu sayıya 28 tane de *Akşam Kız Sanat Enstitüsü* eklenmiştir (Cunbur, 1992, s.270).⁶⁷

Toplumsal refah düzeyinin normalleştğini belirten bu göstergelerin paralelinde, resim sanatı çerçevesinde hükümetin desteğiyle yine çok sayıda sergi hazırlanmış, 1939 yılındaki *Yurt Gezileriyle Anadolu imgesi* resim anlayışıyla pekiştirilmiştir. Hatta *Türk Kurtuluş Savaşı* yıllarında henüz yeni doğmuş olan ya da çocuklukları 1923 sonrasında geçen *Nuri İyem* (1915-2005), *Avni Arbaş* (1919-2003) ve *Turgut Atalay* (1918-2004) gibi isimlerin çalışmalarında; *M. K. Atatürk* figürleri ve Anadolu kadınları iyiden iyiye baskınlaşmıştır. Akademi çıkışlı olmanın yanı sıra *Yeniler Grubu* temsilcilikleri de bulunan sanatçıların üslubu, millileştirme politikalarının bir süre daha Türk resim sanatına hâkim olacağına resimsel sinyalleri olmuştur.

3.2. 1908-1945 Arasında Rum Azınlıklar ve Resim Sanatı

Tabi ki madalyonun bir de öteki tarafı vardır. Cumhuriyet yılları, Türk resim sanatı için bambaşka kapılar açmış, Türk sanatçıları için ayrıcalıklı bir dönem başlatmıştır. Ancak söz konusu durum doğal olarak azınlıklar nezdinde aynı etkiyi yaratmamış, onları alternatif seçeneklere yöneltmiştir. Özetle Rumlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri kültürel ve sanatsal konularda dikkat çekici çalışmalar yapmıştır. İstanbul'da 1627 yılında bir matbaa kurmuş⁶⁸ (Cano, 2001, s.44), *Molière* ve *Aiskhylos*'un yapıtlarını sahneye tiyatrolar hazırlamışlardır (Duran & Arıdemir, 2005, s. 5). Resim

⁶³ Bu ve önceki paragraflardaki konular yazarın aynı yıl hazırlanan benzer içerikli bir diğer yayınında etraflıca ele alınmıştır. Bkz. *Türkiye'de Cumhuriyet Sonrası Kültür-Sanat Atılımlarının Karşı-Propaganda Perspektifiyle Yeniden Değerlendirilmesi*.

⁶⁴ *Bülent Akkaya*'nın sayılarıyla; 76 Yunan edebiyatı, 180 Fransız edebiyatı, 46 İngiliz edebiyatı ve 28 Latin edebiyatı bu yıllarda tercüme edilen belli başlı eserlerdir (Akkaya, 2012, s.8).

⁶⁵ Ülkenin nüfusu, 1940 yılında 17.820.950 olarak tespit edilmiş 1945'de ise bu rakam 18.790.174'e kadar yükselmiştir (*TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2011*, 2012, s.5).

⁶⁶ TÜİK verilerine göre 1923 yılında öğretmen başına düşen "ilkokul" ve "ortaokul" öğrencisi sayıları 33 ve 7 olurken, 1945'de bu sayı 50 ve 17 olmuştur (*TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2011*, 2012, s.77).

⁶⁷ Müfredatlarında (toplumsal kalkınmanın çıkış noktasının aile olması sebebiyle) gündelik yaşama katkı sağlayacak dersler olan bu kurumlarda; resim ve mesleki resim gibi iki dersin bulunması dikkate değerdir.

⁶⁸ Bu matbaa faaliyete başladıktan kısa bir süre sonra kapatılmıştır.

sanatı adınaysa XVI. Louis'nin (17754-1767) subaylarından Teğmen Monnier⁶⁹ Türk kostümlerini içeren kitabını bizzat bir Rum sanatçıya resmettirmiş (Boppe, 1998, s. 5), Konstantin Kapıdağlı'ya Padişah III. Selim'in (1761-1808) portesini yapacak kadar namını duyurmuştur. Fakat *Türk Kurtuluş Savaşı* başlayınca, hali hazırda Türkiye'de bulunan Rum sanatçılar için sosyal seçenekler azalmaya başlamıştır. Topluluk *Küçük Asya Felaketi* ve millileştirme politikaları nedeniyle yıpranmaya başlarken, mesleki tercihlerini sanat disiplininin yanı sıra kullanacaklar çoğunlukla ya Yunanistan'a gitmiş ya da Avrupa şehirlerine dağılmıştır. Yunanistan'a gidenlerin bir kısmı aşağıda da bahsi geçecek olan *Atina Güzel Sanatlar Okulu* gibi köklü kurumlara dâhil olmuştur. Bir kısmıysa rotasını yeniden Orta ve Batı Avrupa'ya çevirmiş, maddi gücü bulunanlar eğitimlerine Fransa veya İtalya gibi şehirlerde devam etmiş, buralarda başarı kazanmışlardır.

Açıklamayı pekiştirmek için birer ikişer örnek sunulabilir.

Yurt dışına gidenler için *Seza Sinanlar Uslu*'nun küratörlüğünde, 25 Mayıs – 14 Ağustos 2016 tarihleri arasında, İstanbul'da *Pera Müzesi*'nde bir sergiyle⁷⁰ ele alınan *Mario Prassinis*'a (1916-1985) yer verilebilir. Rum kökenli sanatçı bir aileden gelen, İstanbul doğumlu M. Prassinis göç ettiği Fransa'da dikkat çekmiş, yapıtları P. Picasso ve Andre Masson (1896-1987) gibi bilindik isimlerle aynı çatı altında sergilenmiştir (Sinanlar Uslu, 2016, s.30). Yine İstanbul'da doğup büyüyen, empresyonist yapıtlarında da yer yer bu coğrafyaları işleyen *Konstantinos Maleas* da (1879-1928)⁷¹ çerçeveye dâhil edilebilir. Tıpkı M. Prassinis gibi Fransa'da araştırmalarda bulunan K. Maleas; Yunan literatürüne dair yazılar kaleme almış, Yunanistan'ın Batı sanatının çağdaş sanat hareketlerine uyum sağlamasına vesile olan kolektif yapılanmalara katılmıştır. Bunların haricinde Türkiye menşeli olup, Yunan vatandaşı sayılan, ülkesinde *Atina Güzel Sanatlar Okulu*'nda aldığı eğitimi yurt dışı çalışmalarıyla harmanlayan sanatçılara temas etmek de mümkündür. Yalnız burada şunu belirtmek gerekir ki, ister Rum ister Yunan uyruklu olsun mübadele sonrasında Yunan topraklarına göç eden sanatçı adayları, o yıllarda kökleri 1837'ye kadar dayanan *Atina Güzel Sanatlar Okulu*'nun yaygın etkisiyle karşılaşmıştır.⁷² (Manzara resimleri ve Yunan günlük yaşamını ifade eden çok sayıda yapıt bu okulun mezunları tarafından üretilmiş, Modern Yunan Sanatı burada şekillenmiştir). Misal, Yunanistan'da iki dünya savaşı arasındaki devirde Bizans ikonacılığını yeni sanat eğilimleriyle birleştiren Ayvalık doğumlu *Fotis Kontoglou* (1895-1965)

⁶⁹ Kaynakta Osmanlı ordusunu eğitmek için gönderilen subaylardan biri olarak tanımlanmıştır (Boppe, 1998, s. 5)

⁷⁰ Bkz. *Marios Prassinis, Bir Sanatçının İzinde: İstanbul-Paris-İstanbul*.

⁷¹ Sanatçı *Fener Rum Lisesi*'nde eğitim almıştır.

⁷² Türkiye'de ki *Sanayi-i Nefise*'nin Yunanistan karşılığı olarak betimlenebilecek bu okul çizgisini yer yer Klasik Yunan felsefesi ile birleştiren, Batı ile eş zamanlı sayılabilecek müfredatları izleyen bir kurumdur.

bir süre burada eğitim almıştır. Sanatında nispeten etnografik yaklaşımları benimseyen, İzmir doğumlu ressam *Theofrastos Triantafyllidis*⁷³ (1881-1955) ise sayılabilecek bir diğer örnektir. Hatta iki sanatçıya ek olarak, politik hicivleriyle nam salan İstanbullu karikatürist/ressam *Chrysanthos Bostantzoglou / Bost* (1918-1995) bile bu gruba dâhil edilebilir.⁷⁴

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması 29 Eylül - 04 Ekim 2016 tarihleri arasında, siyasi liderlerin beyanları öncülüğünde kazanımları ve kayıplarıyla Türk kamuoyu nezdinde tekrar gündeme gelmiştir. Bu anlamda şartları son derece ağır olan Sevr'in, Lozan ve ilgili kararlarının başarılı görünmesini sağladığı iddiası tartışmaların odak noktası olmuştur. Misaller silsileleri ve varsayımlarla uzun uzadıya etüt edilebilecek bu konu muhakkak ki tarihçi ve araştırmacıların güncel tezleriyle tekrar tekrar ele alınacaktır. Lâkin Lozan'ın bizim konumuzla ilgili kısmı, mübadele uygulaması ve bu uygulamanın Türk resmine etkisidir.

a) Objektif Sonuçlar

Aslında sayılar üzerinden bir çıkarım yapmak için yazar *Mayda Saris*'in kaleme aldığı *İstanbullu Rum Ressamlar* gibi güncel kaynaklara başvurulabilir. Çünkü çalışmasında 200'e yakın İstanbullu Rum ressamdan bahseden *M. Saris* bu isimleri dikkatlice gruplamış, doğum tarihlerini belirtmiş ve kataloglamıştır. Fakat eğer ki mübadele ve Türk resmine dair geniş ölçekli ve objektif bir çıkarımda bulunulmak isteniyorsa referans alınması gereken ilk kaynak; nüfus sayımları/kayıtları ve istatistiklerdir. Çünkü bu tür kayıtlar üzerinden sayısal verilere ulaşılabilmektedir. Böylelikle gelenlere-gidenlere yönelik artış ve düşüşler incelenebilmekte, mevcut nüfusun mesleki bilgileri gözlemlenebilmektedir.

Ne var ki gerek (mübadele protokolü öncesindeki) Osmanlı sayımlarında/istatistiklerinde (Bkz. *Osmanlı 1897 İstatistik Yıllığı*⁷⁵ 1905-1906 *Osmanlı Nüfus Sayımları, 1914 Senesi Farklı Milletler Resmi İstatistiği*) gerekse (mübadele sonrasındaki en yakın sayım olan) 1927 sayımında "detaylı" mesleki bilgiler bulunmamaktadır. Zira tüm bu sayımlarda çiftçi, tüccar ve madenci gibi ana meslek gruplamalarına yer verilmiş hatta 1927 sayımında

⁷³ Sanatçının biyografisine dair bilgiler için Bkz.; Daşcı, S. (2011). "19. Yüzyılda İzmir'de Dünyaya Gelen Bazı Gayrimüslim Sanatçılar ve Sanatsal Etkinlikleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. 20, s.2: 27-44.

⁷⁴ Mübadele sonrasında (ilgili aralıkta kimisi çocuk kimisi de genç bireyler olan Yunan sanatçılara ithaf edilen) *The Generation of Thirties* de Yunan gelenekselliği ve modern sanat arasında gidip gelen bir üslubu benimsemiştir. Bu gruba dâhil edilen Yunan sanatçılar ülkenin sanat tarihinde dikkate değer bir yere sahiptir.

⁷⁵ Daha detaylı bilgi için; Akdeniz, F. & Yıldırım, F. (2011). Türkiye'de Osmanlı'dan Günümüze İstatistik Tarihine Bakış, *İstatistik Araştırma Dergisi*, c. 8, s. 3, Aralık; 1-11.

ilgili soruda “sanat ve mesleği” ibaresi kullanılmıştır. Amma velâkin buradaki “sanat” kelimesiyle ağırlıklı olarak zanaat kast edilmiş ve mevcut “plastik sanatlar erbapları” ile “zanaat mesleklerin mensupları” aynı kategoride toplanmıştır. Diğer bir deyişle plastik sanatlar disiplini 1927 ve öncesindeki her hangi bir sayıda bağımsız biçimde alt kategoriye dahi alınmamıştır. Dolayısıyla bu tür kaynaklar üzerinden mübadelenin Türkiye’de ki sanatçılara sayısal tesiri hakkında net ve kesin bir söylemde bulunmak mümkün değildir.

b) Sübjektif Sonuçlar

Yinede sonuç değerlendirmesi adına evvelki kısımlarda aktarılanlar ışığında sübjektif yorumlar yapılabilir. Ama öncelikle Türkiye adına mübadelenin yarattığı sanatsal etkinin “gelenler ve gidenler” ölçeğinde çift uçlu olduğunu belirtmek gerekir.

“Gelen mübadiller” üzerinden ilerlersek literatürde tekrarlanan vurgu; Müslüman Türklerin başlarda sıkıntı yaşamalarına karşın, sonraki yıllarda (ulusallaşma evresindeki) Türkiye’ye adapte olup, kültürel homojenleşmeye ayak uydurduklarıdır. Buradan hareketle gelenlerin nüfusa uyum sağlamasının, sanatsal dönüşüme muhalefet olmamalarının hatta destek vermelerinin yakalanan ritmin sürdürülebilirliğine katkıda bulunduğu varsayılabilir.

“Giden mübadillere” değinmek gerekirse; onların etkisinin de *İkinci Dünya Savaşı* sonrasında Türkiye’ye gelen Bulgar ve Yugoslav göçmenlerin yarattığı etkinin tam tersi olduğu söylenebilir.⁷⁶ Velhasıl yine mesleki olarak “zanaat” altında gruplandırılmalarına karşın, aynı zamanda “ressam” olan (ya da resimle haşır neşir olan) Rumlar, istikametlerini Yunanistan’a çevirmiş, ekonomik güçlerini ve entelektüel birikimlerini de artık Yunanistan lehine kullanmaya başlamışlardır.⁷⁷ Kalanlarınsa sayıları yıllar içinde düşmüş, görünürlükleri azalmıştır.

İki paragrafa ek olarak şunu da vurgulamak gerekir ki; mübadelenin sanatsal bağlantılarına nüfus eden objektif kaynaklar halen çok azdır. Hatta hâlihazırdaki pek çok kaynakta sadece Rumların değil, diğer azınlıkların sanatsal çalışmaları da muğlâk ifadelerle geçilmiş, belirli bir doygunluğa

⁷⁶ Ekonomik yönden doygun, zanaat açısından da nitelikli olan bu göçmenler, yerleşim ve uyum sıkıntılarını atlattır atlattır Türkiye’ye pozitif katkı sağlamıştır.

⁷⁷ O yıllardaki Yunanlaştırma politikasının zaten mübadillere ikamet dağıtımında etkisi olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle sanat ile uğraşanların takip eden yıllarda tematik yönde Yunan’a dönüş yapmış olması kuvvetle muhtemel ve doğaldır. Zira yine Yunan (ve Rumların) sanat konusundaki girişkenlikleri, (sanat ve) yabancı dil eğitimine verdikleri önem, güzel sanatlarda uzun vadeli istikrarlı politikalar, Batı’ya açılma arzuları, ortak dinsel bağlar ve belki de en önemlisi savaş sonrasında *İtilaf Devletleri* ile kurdukları yakın müttefiklik ilişkisi onların önce Avrupa, sonrasında da Birleşik Devletlerde bir adım daha öne çıkmasını sağlamıştır.

ulaşmadan sunulmuştur. Bu nedenle bahsi geçen olguyu derinlemesine tetkik etmek ve yeni perspektifler sunmak artık bir "gerekliliktir". "Gerekliliği" karşılamak için de tarih, istatistik, plastik sanatlar ve müzecilik gibi farklı disiplinlerle işbirliği yapmaktan kaçınılmamalıdır.

Notlar

- Araştırmanın arşiv taramasında kullanılan *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, *Der Adler*, *Realite* ve *Büyük Gazete* gibi süreli yayınların orijinal nüshaları; *Yıldız Teknik Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Sanat Böl.*, S.Y.A.D. (B-2013) bünyesinde yer almaktadır.
- Bu yayın yazarın Yunanistan görevlendirmeleri çerçevesinde hazırladığı iki yayından biridir. Diğeri için Bkz.; *Lucas Samaras Örnekleminde Çağdaş Yunan Sanatında Multimedya Uygulamaların Yeri*.
- Mübadele tarihine ve mübadillere odaklanan kapsamlı araştırmalara *Lozan Mübadilleri Vakfı* web sayfası aracılığıyla erişim sağlanabilir. *Kemal Arı* ve *Pelin Böke* gibi akademisyenlerin yazılarını içeren sayfa için Bkz.; www.lozannubadilleri.org.tr
- Şekil 2, 5 ve 10'**daki fotoğraflar sahaflardan satın alma yoluyla edinilmiştir.
45. Dipnotta bahsi geçen Kayseri'de gömülü savaş uçakları olduğu iddiası, 27 Ekim 2016 tarihinde Türkiye Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral *Abidin Ünal* tarafından asparagas olarak nitelendirilmiştir (Bkz.; *Orgeneral Abidin Ünal'dan "Toprağa Gömülü Uçak" iddiasına yanıt*, www.ntv.com.tr, 27.10.2016).

Kaynakça

- Akgönül, S. (2007). *Türkiye rumları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akgül, S. (1992). "Paris Konferansı'ndan Sev'r'e Türkiye'nin Paylaşımı Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.8, s.23, 381-395.
- Akkaya, B. (2012). "İnönü Dönemi Kültür Politikalarında Humanizm", *History Studies*, v. 4, i. 2, 1-13.
- Akşin, S. (2016). *Kısa türkiye tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Antmen, A. (2013). *Kimlikli bedenler: sanat, kimlik, cinsiyet*, İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Arı, K. (1990). "1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emvâl-i Metrûke" ve "Mübadil Göçmenler"", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, s. 18, 627-657.
- Arı, K. (1992). "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 8, s. 23, 409-420.
- Azakoğlu, N. (2016). *Dört rapor: müttefik kuvvetler komisyonu'nun (abd, büyük britanya, fransa, italya) "yunan mezalimi" ni araştırma raporları 1919-1921*, (çev.) Lale Akalın, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Balta, E. (2015). *Nüfus mübadelesi*, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Baysal, B. S. (1986). "Dört Hafta Sürmez Düşmanı Tepelemiş Olacağız!", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.2, s.6, 757-761.

- Bayındır Uluskan, S. (2010). *Atatürk'ün sosyal ve kültürel politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Beyoğlu, S. (2014). "Ermeniler Amele Taburlarında", *Yeni Türkiye*, 60, 1-17.
- Boppe, A. (1998). *XVIII. yy boğaziçi ressamları*, (çev. Nevin Yücel Celbiş). İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret.
- Bozdağlı, Y. (2014). "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *TSA, Özel Sayı 3, Ocak*, 9-32.
- Cano, M. (2001). "İstanbul ve Tükenen Azınlık Hayatları Ya Da Olivo'dan "Vıy Lo" Sokağına", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, s. 413, 44-47.
- Cunbur, M. (1992). "Atatürk Döneminde Kadın Eğitimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 8, s. 23, 259-272.
- Çapa, M. (1990). "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, c. 2, s.5, 49-69. (Metne Dergipark üzerinden erişim sağlanabilir).
- Çelebi, M. (1990). "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdurrahim Başkanlığı'nda Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-İ Nasihası): 16 Nisan – 18 Mayıs 1919", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, s. 18, 561-589.
- Çolak, B. (2011). "Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de Değişen Sergileme Kavramı, Sergi Etkinlikleri ve Sergi Mekânlar", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, s.19, 1-8.
- Demirözü, D. (2005). "Megali İdea'dan Ankara Antlaşmasına (1930) Eleftherios Venizelos", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 35-36, Mayıs-Kasım, 291-312.
- Duran, H. & Arıdemir, H. (2005). "Rum Azınlık Özenlikte Türkiye'de Uygulanan Azınlık Rejimi", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, c. 1, s. 4, 1-16.
- Emgili, F. (2014). "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin Milli İktisadının Oluşumundaki Yeri", *TSA, Özel Sayı 3, Ocak*, 105-121.
- Erdem, N. (2009). "Yunan Tarihçilerinin Gözüyle 1930 Türk – Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz, s. 23, 93-128.
- Ertan, T. F. (1990). "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, s. 18, 615-626.

- Geray, C. (1970). "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, c. 3, s. 4, 8-36.
- Giritli, İ. (1986). "Atatürk ve Barış", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.2, s.6: 607-615.
- Güner, Z. (2007). "Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi'nde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38, 10-15 Eylül 2007*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. 1453-1466. İnternet erişimi; <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01> [06.07.2016].
- Kerimoğlu, T. (2007). "II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikası ve Rumlar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 133-143.
- Keskin, C. (2014). I. Dünya Savaşı ve Sonrası Türkiye'de Kültür Sanat Ortamı ve Türk Resmi", *Akademik Bakış*, c. 7, s. 14, 263-279.
- Koç, N. (2012). "İsmet İnönü Dönemi Güzel Sanatlar Politikaları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, v. 5, i. 6, 339-345.
- Kutay, C. (2006). *Atatürk'ün son günleri*, İstanbul: İklim Yayınları.
- Önder, M. (1989). "Atatürk ve Müzeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, s. 16, 61-73.
- Özdemir, B. (2015). *Olaylar, kahramanlar, sevinç ve acı: Tarih Şahit Olsun*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- Özkaya, Y. (1990). "Atatürk Biyografisinden Sayfalar (1923-1928)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. 6, s. 18, 508-538.
- Sinanlar Uslu, S. (2016). "Saklı belleğin izi". *Mario Prassinos, Bir Sanatçının İzinde: İstanbul-Paris-İstanbul*. (s.19-99). İstanbul: Pera Müzesi Yayınları.
- Şimşek, H. (2016). *Osmanlı son dönemi gayrimüslim cemaatler 1908-1922*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Tağmat, Ç. D. (2010). "Yunanistan'da Büyük Açlık ve Ege'de Yardım Köprüsü: Kurtuluş ve Dumlupınar Vapurları (1941-1942)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, s. 46, Güz, 457-483.
- Tekeli, İ. & Erder, L. (1978). *İç göçler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Uzun Aydın, D. (2014). "'Sanayi-i Nefise Mektebi' ve Paris Güzel Sanatlar Okulu 'L'Ecole Des Beaux-Arts' Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2, s. 6, 74-81.

- Yılmaz, H. (2011). "Adım adım dünyanın ilk paylaşım savaşına doğru", Zübeyde Yalın Öktem (ed.), *Atatürk İlkeleri ve Devrim Tarihi*, (s.25-67). İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- (2016). *Orgeneral Abidin Ünal'dan "Toprağa Gömülü Uçak" iddiasına yanıt*, www.ntv.com.tr, [27.10.2016].
- (2016). *70 yıl önce gömülen savaş uçakları ortaya çıkıyor*, www.ntv.com.tr, [14.10.2016].
- (2016). *Lozan Tutanakları Müzayedede Satıldı*, www.milliyet.com. [22.10.2016].
- (2012). *TUİK istatistik göstergeler 1923-2011*, Ankara: TUİK Matbaası.
- (2005). *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt I*, (ed.) Ahmet Tetik. Ankara: T. C. Genelkurmay Basımevi.
- (1944). *Realite*, No:140, İstanbul.
- (1942). *Der Adler*, No:1, 13 Ocak, Berlin (Fransızca Edisyon).
- (1939). *Havacılık ve Spor*, No:248, Ankara.

